

"ועל-יובל ישלח שרשיו"

קובץ מאמרים בהיסטוריה של החינוך
לכבודו של פרופ' יובל דרור

עורכים:

אורית עובד, זהבית שנקולבסקי, אביחי קלרמן

”וְעַל-יּוֹבֵל יִשְׁלַח שְׂרָשָׁיו”

קובץ מאמרים בהיסטוריה של החינוך
לכבודו של פרופ' יובל דרור

עורכים:

אורית עובד, זהבית שנקולבסקי, אביחי קלרמן

Studies in the History of Education
In Honor of Professor Yuval Dror

הוועדה המדעית של יד טבנקין:
ד"ר אלון גן, ד"ר מאשה זולטרבסקי, ד"ר מנחם טופל, ד"ר אהרן עזתי,
ד"ר פז אלנר, גב' נעמיקה ציון, פרופ' ארנה שמר

הספר יצא לאור בסיוע:
הקתדרה לחינוך יהודי, בית הספר לחינוך ע"ש חיים וג'ואן קונסטנטינר, אוניברסיטת תל אביב.
מרכז קלמן לחינוך יהודי, בית הספר לחינוך ע"ש חיים וג'ואן קונסטנטינר, אוניברסיטת תל אביב.

בית הספר לחינוך
ע"ש חיים וג'ואן קונסטנטינר
הפקולטה למדעי הרוח
ע"ש לסטר וסאלי אנטין
אוניברסיטת תל אביב

אורנים המכללה האקדמית לחינוך

המכללה האקדמית תל-חי

מינהל התרבות, משרד התרבות וספורט

עריכה לשונית: ד"ר שרה קלימן ורית דלויה
עריכה באנגלית: גייל דיאמונד
סדר ועימוד: יהודית שטרנברג
עיצוב עטיפה: רוחמה ש.

תמונת השער: ילדי שכונת בורכוב עובדים בגן הירק של בית הספר. תודה לארכיון גליל ים.

מסת"ב 978-965-282-136-2 ISBN

©

כל הזכויות בעברית שמורות ליד טבנקין

Copyright by Yad Tabenkin 2026

www.yadtabenkin.org.il

הדפסה: גאלה קדם דפוס בע"מ

Printed in Israel

וְהָיָה בְּעֵץ שְׂתוּל עַל-מַיִם וְעַל-יּוֹבֵל יִשְׁלַח שָׂרְשָׁיו

(ירמיהו יז, ח)

צמיחת החינוך בפריפריה הישראלית וחלקם של התושבים בעיצובו – קריית שמונה וחצור הגלילית, 1949-1977: חקרי מקרה

שמחה גואטה-בוקובזה ואמיר גולדשטיין

מבוא

קריית שמונה וחצור הגלילית¹ הוקמו בצפון המרוחק של ישראל, בשנותיה הראשונות של המדינה כחלק מתוכנית להקמת "הערים החדשות" ונבנו בעיקר על ידי עולים חדשים, מרביתם מארצות האסלם. מבט על מערכות החינוך שהתפתחו בשתי העיירות עד שלהי שנות השישים של המאה ה-20 מלמד על הבדל של ממש: בקריית שמונה שבעים אחוזים מהתלמידים למדו בחינוך הממלכתי ואילו בחצור הגלילית כשבעים וחמישה אחוזים למדו בחינוך הממלכתי דתי. בראשונה פעל תיכון מקיף מצליח למדי ובשנייה התיכונים המקצועיים שהוקמו היו על סף סגירה. ההבדלים העמוקים הללו משמשים אותנו במאמר זה כדי להטיל ספק בתקפותן של ההכללות המשמשות תדיר בשיח הציבורי ובכתיבה האקדמית, ביחס להיסטוריה החברתית של ישראל, לקליטת העלייה הגדולה ולחינוך העולים החדשים בשנותיה הראשונות של המדינה.

1 רוב המאמר נשתמש בשם "חצור" כי המילה "גלילית" נוספה בנובמבר 1968 בצו של משרד הפנים, שרצה למנוע את הבלבול השגור בין העיירה הצפונית לקיבוץ הדרומי חצור.

מאמר זה בוחן את שתי העיירות שהוקמו בגליל העליון המזרחי כמקרה מבחן להיסטוריה של החינוך בישראל. הבחירה בקריית שמונה ובחצור נבעה מהעיסוק של כל אחד מאיתנו בהיסטוריה המקומית שלהן ובהערכתנו שבהיסטוריוגרפיה של החינוך הישראלי בשלה השעה לנסות ולבחון את התובנות המכלילות שהתגבשו בעשרות שנות המחקר האחרונות, באמצעות מבט משלים מהשטח, "מלמטה". מבט מיקרו-היסטורי עשוי לאשש חלק מהמוסכמות ולאתגר אחרות. הנחות היסוד שלנו הן שהזירה הרוחשת של קליטת העולים בשנות החמישים והשישים הייתה הטרוגנית. הן החברה הקולטת והן חברת העולים לא היו עשויות מקשה אחת אלא התאפינו במגוון של עמדות. ועוד, אומנם התהליכים שעיצבו את המציאות החינוכית עוצבו, בראש ובראשונה "מלמעלה", באמצעות המדיניות הממשלתית. אולם בה בעת, הם הושפעו, לפחות במידת־מה, "מלמטה" על ידי העולים עצמם. אנו ערים ליחסי הכוח החברתיים וחושפים אותם. עם זאת אנו סבורים שההתרחשות ההיסטורית איננה מסתכמת בהם. אנו חותרים לסרטט תמונה היסטורית מורכבת, הומניסטית שמאירה את הפעילות (agency) של תושבי העיירות הצפוניות, את הפרשנות שלהם למתרחש, את יכולתם לבחור בין דרכי פעולה שונות ולתרום לעיצוב קהילותיהם. בכך אנחנו מצטרפים למגמה המחקרית המבקשת להאיר את ימי הקליטה הגדולה מנקודת מבטם של העולים ולהדגיש לא רק גילויים של מחאה והתנגדות אלא גם דפוסי פרשנות, התארגנות, דרכי פעולה והצלחות, ולו חלקיות, בעיצוב מגמה של השתלבותם בחברה הישראלית.²

בחרנו להתמקד בשלוש סוגיות: התפלגות התלמידים בין חינוך ממלכתי וממלכתי דתי, מקומם של המורים העולים בעיצובה של מערכת החינוך המקומית וצמיחת השלב העל-יסודי במערכת החינוכית. על בסיס החומר

2 אדריאנה קאמפ, "נדידת עמים או הבערה הגדולה: שליטה מדינתית והתנגדות בספר", בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), *מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש*, ירושלים תשס"ב, עמ' 36-67; אסתר מאיר-גליצנשטיין, בין בגדאד לרמת גן: יהודי עיראק בישראל, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ט; על מיקרו-היסטוריה ותרומתה לסרטוט תמונת המקרו של אנשי חינוך מהגרים בפריפריה ראו גם: טלי תדמור-שמעוני ורננה קריסטל, "אגודוקמנטים (מסמכי עצמי) של מורים: בין תיעוד היסטורי לתיאור של משאבים אישיים" בספר זה; Orit Bashkin, *Impossible*; Exodus: Iraqi Jews in Israel, Stanford, CA 2017; Orit Rozin, *A Home for All Jews: Citizenship, Rights, and National Identity in the New Israeli State*, Brandeis Press, Waltham, MA 2016.

התיעודי נטען שהזירה החינוכית בקריית שמונה ובחצור התגבשה כתולדה של השפעות משלימות וסותרות של ארבעה גורמים: המדיניות החינוכית הממשלתית, השקפותיה של הקהילה המקומית, מצבם הסוציו-אקונומי של התושבים ואופי התיווך של צוותי ההוראה. טענתנו המרכזית היא שהצביון החינוכי בכל אחת מהעיירות התעצב לא רק לפי המדיניות החינוכית של ממשלת ישראל אלא הושפע מהמציאות הכלכלית בעיירה, מהנטייה התרבותית הדומיננטית של תושביה ומיחסי הגומלין שהתפתחו בין צוותי ההוראה לקהילה. גורמים אלה גם מסבירים את ההבדל בין מערכות החינוך שצמחו בקריית שמונה ובחצור. המאמר מבוסס על היסטוריה מקומית-חברתית ונשען בעיקר על תיעוד שנאסף מארכיונים ארציים ומקומיים הנתמכים בעיתונות בת הזמן ובתיעוד בעל פה. רבים מהעיתונים בישראל הצעירה היו מפלגתיים ומילאו תפקיד פוליטי פעיל במאבקים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים. אנו מודעים כמובן להטיה אפשרית בדיווחיהם על הנעשה בעיירות שעומדות במרכז מאמרנו, וגם לזהירות הנדרשת בהישענות על היסטוריה אוראלית. בה בעת, לא נכון להתעלם, בוודאי כאשר עוסקים בפרשה היסטורית פריפריאלית, מפיסות העבר שתווכו על ידי המקורות האלה. התוכנות שאנו מציעים מתבססים על הצלכת המקורות השונים וניתוחם על רקע ההקשר ההיסטורי של זמנם.

קריית שמונה וחצור:

נקודות דמיון ושוני בשתי עיירות עולים סמוכות

קריית שמונה התפתחה בשלושה שלבים, בעשור הראשון מהקמתה על אדמות הכפר הערבי חלסה בצפון עמק החולה בקיץ 1949. בשנה הראשונה להקמתה יישבו אותה בעיקר עולים מתימן. בשנה השנייה התרחבה המעברה והתגוונה מבחינת ארצות המוצא של התושבים. לצד למעלה ממאתיים משפחות מתימן, השתכנו בצריפים ובאוהלים בעיקר עולים מעיראק, מפרס, מהודו, מרומניה ומהונגריה. השלב השלישי, העיקרי, התחולל באמצע שנות החמישים, שאז הגיעו לעיירה אלפי עולים חדשים מצפון אפריקה, רובם הגדול ממרוקו וכן מתוניס ומאלג'יר (וכן גם מספר קטן יותר של עולים מפולין) והם הפכו למחצית מהתושבים במקום. רבים ממי שנשלחו לאזור הצפוני המרוחק עזבו את העיירה בכל אחד מהשלבים ובכל זאת בשנות השישים חיו בה כחמישה

עשר אלף תושבים.³ אין בנמצא נתונים על המעמד הכלכלי-חברתי שממנו הגיעו העולים, וגם על השכלתם. עם זאת, נראה שגם אם בקרב העוזבים היה יסוד דומיננטי לעולים בעלי חוסן כלכלי-חברתי רב יחסית, עדיין בקריית שמונה, על אף האתגרים הכלכליים שעיימם התמודדה, נוצר גרעין ראשוני של מעמד בינוני מקומי, מקרב בני העדות השונות. החומר התיעודי אינו חושף את היקפה של קבוצה זו אבל ברור שזה היה רחב מאשר אצל שכנתה הדרומית לעמק החולה.

חצור תוכננה כמרכז עירוני בדרום עמק החולה, תחילה כחלק מהמושבה הוותיקה ראש פינה ולאחר מכן כעיירה נפרדת. בשנת 1953, הועברו רוב מפוני מעברת ראש פינה לשיכונני חצור א-ו-ב, חצור קיבלה מעמד של "ישוב קבע" ללא מעמד מוניציפאלי. שלוש שנים חלפו עד שבאוגוסט 1956, קיבלה העיירה מעמד של מועצה מקומית. סמיכותה לצפת, עיר ותיקה שקלטה עולים רבים לאחר הקמת המדינה ולקריית שמונה, עיר העולים שהוקמה מספר שנים לפנייה בסמיכות למרבית היישובים החקלאיים בעמק החולה, הקשתה עליה לבסס את עצמה כמרכז עירוני עצמאי. בשנות השישים חיו בה כ-5,300 תושבים בלבד. שיעור יוצאי צפון אפריקה בחצור נע במשך השנים בין 70 ל-75 אחוזים, יוצאי פרס והודו היו כ-15 עד 17 אחוזים, יוצאי אירופה היו שלושה אחוזים לכל היותר, והתושבים האחרים הגיעו ממדינות אחרות במזרח התיכון ובאסיה. על פי סקרים שנערכו במקום, רבים מן העולים שנקלטו בעיירה היו חסרי השכלה ומקצוע. חצור התקשתה להתבסס כיישוב בר קיימה. מצבה הכלכלי-חברתי היה כה קשה שמשנות החמישים עד שנות השבעים הועלו כמה פעמים הצעות לפנות את העיירה ולהעביר את תושביה תחילה לראש פינה, ואחרי כן לקריית שמונה.⁴ להבדלים בין שתי העיירות הייתה השלכה על עיצוב מערכות החינוך שלהן.

3 להרחבה ראו: אמיר גולדשטיין, "הקיבוץ והמעברה: המקרה של קיבוצי הגליל העליון וקריית שמונה", בתוך: דבורה הכהן ואניטה שפירא (עורכות), איש הנגב: ספר זאב צחור, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2017, עמ' 274-314; אמיר גולדשטיין, "מה גרם לפרוץ 'היום השחור של קריית שמונה', מאי 1956: פיתוח, עבודה, קליטה ומחאה בעמק החולה בשנות החמישים", בתוך: ציונה גרוסמרק, חיים גורן, מוסטפא עבאסי וזאביק גרינברג (עורכים), מחקרים חדשים של הגליל – ספר שלישי, המכללה האקדמית תל-חי, תל חי 2018, עמ' 219-237.

4 ראו: אברהם ברוך הורביץ ויהודה אלון, סקר הגליל העליון המזרחי, חיפה 1963, עמ' 84; Halperin, Haim, *Agrindus – Integration of Agriculture and Industries*, ;84 New York 1963, pp. 214; יוסף גלילי, "העיירה חצור משלמת על הטאים לאלה",

הבחירה בקרב העולים בין החינוך הממלכתי לממלכתי דתי: עיירות סמוכות, מגמות הפוכות

שאלת הצביון התרבותי של החינוך נתפסת כציר מתח מרכזי בתהליך של קליטת העולים בימי העלייה הגדולה. מחקרים רבים עסקו במאבקים החוזרים ונשנים שהתפתחו במחנות העולים, במעברות ובמושבי העולים, בעיקר בנוגע לפער בין המדיניות הממשלתית שחתרה להקנות לילדי העולים זהות ישראלית ציונית-חילונית ובין רבים מהעולים, בעיקר המזרחים, שהיו מעוניינים להעניק לילדיהם חינוך דתי, שתאם את אמונותיהם.⁵ המתחים האלה לא נעדרו משתי העיירות שבהן מתמקד מאמרנו, וספק אם הם היו חריגים בעוצמתם, לעומת מקומות אחרים. אולם מבט השוואתי על קריית שמונה וחצור מלמד על שתי תובנות בעלות ערך: הראשונה, העולים בכלל ובהם גם מי שהגיעו מארצות אסיה ואפריקה, היו מגוונים בעמדותיהם ובמשקל שייחסו לאמונתם הדתית, בהקשר החינוכי. הנטייה בשיח הציבורי, ולעיתים גם במחקר, להתייחס לציבור שהגיע ממדינות שונות כאל מקשה אחת, מרדדת את הסיפור ההיסטורי, גם בהקשר החינוכי.⁶ בתוך כל אחת מהעיירות הצפוניות ניתן לגלות תפיסות

על המשמר, 1968. 6.8. להרחבה: שמחה גואטה-בוקובזה, "חצור הגלילית: התגבשותה של זהות מקומית בעיירת פיתוח (1949-1977)", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2023.

5 לדוגמה: צבי צמרת, עלי גשר צר: החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות, המרכז למורשת בן-גוריון, שדה בוקר 1997; אליעזר דון-יחיא, משבר ותמורה במדינה חדשה: חינוך, דת ופוליטיקה במאבק על העלייה הגדולה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008; נירית רייכל, סיפורה של מערכת החינוך הישראלית: בין ריכוזיות לביזור; בין מוצהר לנסתר; בין חיקוי לייחוד, מאגנס, ירושלים 2008.

6 לא נוכל למנות כאן את מכלול המחקרים העוסקים בהיסטוריה של עיירות הפיתוח ובקליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים שעליהם נשענו במחקרינו הכלליים על קריית שמונה וחצור. מקרב המחקרים הבולטים המאופיינים ב"גישה ביקורתית" נציין את: יוסי יונה ויצחק ספורטא, "החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל", בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2002, עמ' 68-104; צבי צמרת, "זלמן ארן והפרודוקטיביזציה של בני' עדות המזרח", בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פריילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי, ירושלים ושדה בוקר 2005, עמ' 295-326; יוסי יונה ויוסי דהאן, "מערכת החינוך של ישראל: שוויון והזדמנויות – מבניין אומה לניאו ליברליזם", בתוך: יוסי יונה, ניסים מזרחי ויריב פניגר (עורכים), פרקטיקה של הבדל בשדה החינוך בישראל: מבט מלמטה, תל אביב 2013, עמ' 17-35; שלמה סבירסקי, חינוך בישראל: מסלול המחוזות הנפרדים, בררות,

ודרכי פעולה שונות של עולים מזרחים בשאלה של מידת "הדתיות" של מערכת החינוך, פער שבלט במיוחד בהשוואה בין קריית שמונה לחצור. השנייה, החומר התיעודי, האוצר בתוכו את הסיפור ההיסטורי מנקודת מבטם של העולים, מלמד כי רבים מהם לא אופיינו בסבילות, ודאי שלא בקורבנות. מרכיב בולט, ואולי הבולט ביותר, שזיהינו בתחום החינוכי הוא מרכיב הבחירה. מרבית תושבי קריית שמונה וחצור בחרו במודע במסגרות החינוכיות שיבטאו את ערכיהם ואת זהותם. מודעים ליכולתם להתארגן, הם נטו להשמיע את קולם ולפעול בזירה הציבורית, כדי להבטיח את אופי החינוך שיקבלו ילדיהם. הנתון הבולט ביותר שעולה מההתבוננות ההשוואתית בין שתי העיירות הצפוניות, קשור במבנה מערכת החינוך בראשית העשור השלישי למדינת ישראל: על פי נתונים שאספנו, ב-1970 שיעור התלמידים שלמדו בחינוך הממלכתי בחצור היה 24 אחוזים, בשעה ש-76 אחוזים מהתלמידים למדו בחינוך הממלכתי דתי. לעומת זאת בקריית שמונה, ניתן היה למצוא בשלב זה תמונת ראי: כשבעים אחוזים מהתלמידים למדו בבתי הספר הממלכתיים ורק שלושים אחוזים בבתי הספר הממלכתיים דתיים.

בתחום החינוך המדיניות הממשלתית ביחס לעולים החדשים בשנותיה הראשונות של המדינה, כפי שהיא משתקפת מקריית שמונה, היא מדיניות פלורליסטית למדי. המוסדות הקימו במעברה בית ספר דתי (בית חינוך א, לימים בית הספר רמב"ם, ספטמבר 1949) ובית ספר שאינו דתי (בית חינוך ב, לימים מצודות, ראשית 1951). עם זאת, כיוון שבית הספר הראשון השתייך לזרם העובדים הדתי, חלק ממקימי היישוב החדש בחלסה חשו כי אינו מבטיח חינוך תורני מספק וזיהו בו דרך מתוחכמת לקרב את ילדיהם לעולם הישראלי החילוני.⁷ כבר בשלב זה בלטו הפעלתנות של העולים ויכולתם להשפיע על המציאות החינוכית, ברוח אמונתיהם. גרעין של עשרות משפחות מקרב

תל אביב 1990; אבנר מולכו יצא נגד מה שהוא ראה בו תיאור הדר-ממדי של המדיניות החינוכית בכתיבה הביקורתית ונטייה שלה להכללות לא מבוססות. ראו לדוגמה: אבנר מולכו, "טענת ההסללה: מקרה מבחן בסוציולוגיה ביקורתית", *סוציולוגיה ישראלית*, יג 1 (2011), עמ' 29-54; סמי סמוחה, "הערות יהודיות בישראל כתופעה ממשית מתמשכת", *עיניים בתקומת ישראל* 13 (2003), עמ' 419.

7 דון ייחיא, *משבר ותמורה*, עמ' 412-413; אייל כפכפי, "הפשט הדתי – הסיכוי שאבד", *מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים*, 31 (תש"ן), עמ' 77-100; צבי צמרת, "זרם העובדים הדתי": תולדות ניסיון שנכשל לבניית גשר בין חילוניים ובין דתיים, בתוך: רנה שפירא ואריה כשר (עורכים), *רשפים*, תל אביב 1991, עמ' 121-154.

עולי תימן הקימו ועד דתי ונאבקו בנחישות ובעקיבות כדי להבטיח את צביונו הדתי של בית הספר. הם שיגרו מכתבים אין-ספור לגורמים השונים בממשלה ובמפא"י, והדגישו כי לא ישלימו עם מה שראו כניסיון לנתק את ילדיהם ממורשתם ומזהותם. אחת מהמורות סיפרה: "הם הוכיחו לילדיהם שהמורים הם פרחחים ואפיקורסים"⁸ ואף יזמו כמה שביתות בבית הספר שבאמצעותן ביקשו להבהיר כי הקהילה המקומית היא זו שתכריע בדבר צביונו של המוסד. אכן, ניכר שצוות המורים הכיר בכוחם והשתדל למלא אחר ציפיותיהם החינוכיות. ובכל זאת, המשפחות יוצאות תימן בקריית שמונה לא היו ציבור אחיד, המשפחות האדוקות יותר פעלו להעביר את בית הספר מזרם העובדים לזרם המזרחי "שישפר את מצב ילדנו אחרת לא נזכה לראות אצל ילדנו את חנוכנו הדתי".⁹ בה בעת, קבוצת הורים אחרת, שהייתה קרובה יותר למפא"י, הודאה מהיוזמה לפתוח במעברה בית ספר אדוק יותר, הקשור במפלגות הדתיות. נציגיה הזהירו את אנשי הקשר שלהם במפלגה וזו שלחה לקריית שמונה את אחד מפעיליה הוותיקים מקרב יוצאי תימן, כדי לשכנע כמה שיותר הורים לרשום את ילדיהם לבית הספר של זרם העובדים הדתי, "לטובת הילדים ולטובת הוריהם".¹⁰ קבוצה זו זכתה במענה הולם כאשר המעברה התרחבה וקלטתה מאות משפחות מקהילות יהודיות מגוונות.

יחסי הכוחות בגליל העליון נטו לעבר הסוכנים שקידמו את החינוך הממלכתי, "לא דתי", שהתפתח בקריית שמונה בשנים שאחרי כן. אלה הגיעו מהקיבוצים הסמוכים שהיו מעורבים בקריית שמונה עם הקמתה ונתמכו על ידי המוסדות של תנועת העבודה שהתגייסו לפעול בגליל, דוגמת ההסתדרות, מפלגות הפועלים וכמובן משרד החינוך שבראשו עמד שר מטעם מפא"י. כל אלה עמדו לרשות בית הספר השני שהוקם במעברה, בראשית 1951, בית חינוך ב, שהשתייך תחילה לזרם העובדים. מי שהוזעק לעמוד בראשו היה אורי שפר, מחנך מקיבוץ כפר בלום הסמוך. הוא איתר שני צריפים ריקים ושלח את ראשוני המורים לאסוף את הילדים מהצריפים ומרחבי המעברה

8 נושא זה נדון בהרחבה בתוך: אמיר גולדשטיין, "על יוזמה ונחישות: כיצד עיצבה קבוצת עולי תימן שייסדה את קריית שמונה את מציאות חייה בארץ", קתדרה, 177 (2021), עמ' 141-162.

9 הוועד התימני, הוועד הדתי קריית יוסף, אל המפקח הראשי לזרם "המזרחי", 4.3.1951, אמ"י, ג-842/92; הרב ב' כהן, המחלקה לחינוך, אל א' פרלמן, מנהל המדור לביצוע חוק לימוד חובה, 2.5.1951, אמ"י, ג-842/92.

10 דו"ח ע' יוסף, 25.4.1951, אמ"ע, 2-905-1950-2b.

שהתרחבה במהירות. בראשית 1951 למדו בבית הספר יותר מ-300 תלמידים ומגמת הגידול נמשכה. אומנם מי שאיישו עמדות כוח במעברה עודדו את ההורים לשלוח את ילדיהם לבית הספר הזה, אולם נראה שהגידול המהיר במספר תלמידיו מעיד על רצונם של רבים מתושבי המעברה לחנך את ילדיהם בבית הספר הממלכתי. רוב גדול של יוצאי אירופה במעברה בחרו לחנך את ילדיהם במסגרת "החילונית", כך גם רבים מקרב יוצאי עיראק ופרס וכן אותו פלח של קהילת יוצאי תימן שנטו לתפיסות מסורתיות ולא אדוקות. הורים אלה זיהו דווקא בבית הספר הזה סוכן רצוי להשתלבות מוצלחת של ילדיהם במדינה החדשה ולרכישה של השכלה שתעניק להם סיכוי רב יותר למוביליות כלכלית-חברתית. גם אם התקיים מתח מובנה בין תרבות בית הספר לחיי הבית המסורתיים, רבים מההורים הכירו בערכו של בית הספר המייצג את החברה הקולטת הדומיננטית ככלי מרכזי לקידום תודעה לאומית משותפת וכסוכן סוציאליזציה והתערות שיקנה לילדיהם את עולם המושגים הרווח במדינה שאליה הגרו.¹¹

בקריית שמונה, כמו במקומות רבים אחרים, התנהל מאבק בין נציגי המפלגות השונות על רישום התלמידים למערכת החינוך. ביטוי ראשון שלו הופיע בסתיו 1953,¹² הוא הוחרף כשנה מאוחר יותר עם התגברות העלייה מצפון אפריקה. הנסיקה במספר התושבים שינתה את פני העיירה ונתפסה כהזדמנות לעצב את דמותה. בין 1955 ל-1959 גדל מספר התלמידים מ-620 ל-2,270. זה היה הרקע להתחדשות המאבק על רישום התלמידים לבתי הספר. יושב ראש ועד ההורים בבית הספר הממלכתי דתי קבל על הגעה יזומה של מורים לשכונות ברכב מצויד ברמקול ואף לבתי האנשים והסעתם למשרדי המועצה המקומית כדי להחתים אותם על העברה לבית הספר הממלכתי. לדבריו הופעלו לחצים על ידי מועצת הפועלים ולשכת העבודה, שהביאו לפיטורי הורים "שלא נשמעו לאיומים ולא העבירו את ילדיהם לביה"ס הממלכתי". מנגד, התלוננו ראש המועצה המקומית ומנהל בית הספר הממלכתי על ראשי בית הספר הממלכתי דתי שערכו "מסע 'הסברה' מקיף בשיכונני העולים" והזהירו אותם "לבל ייכשלו חלילה בחילול השם". הם הזהירו מפני רישום ילדיהם לבית הספר החילוני שבו "אוכלים טריפה, ושמוריו הם קומוניסטים"

11 טלי תדמור-שמעוני, שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה, 1954-1966, שדה בוקר 2010, עמ' 10.

12 ראו לדוגמה: הוועד הדתי בקריית שמונה אל שלום עטיה המפקח על החינוך הממלכתי, 6.11.1953, אמ"י גל - 1293/5.

שיעביר "רחמנא-ליצלן [...] את בניהם על דתם ודעתם וסופם לרשת גיהנום". נטען כי מנהל בית הספר הממלכתי דתי שכר אדם שתפקד כ"קבלן" לגיוס תלמידים למוסד בתמורה לתשלום שקיבל על כל נרשם. הוא החתים חלק מהתושבים על טופסי הרישום בכתיהם ואף הבטיח שהטפסים מיועדים למנוע העברת הילדים לחינוך בקיבוץ.¹³

התלונות ההדריות הביאו להקמתה של ועדת בדיקה של המפקחת על מחוז הצפון במשרד החינוך. דין וחשבון שכתבה משקף תמונה מאוזנת למדי. הוועדה מצאה ליקויים נוהליים ואתיים והתרשמה ש"אווירת הבחירות" והלחצים הייתה משותפת לשני הצדדים. הביקורת על מנהל בית הספר הממלכתי על "רכישת תלמידים" "בדרכים פסולות בהחלט ובלתי הולמות את מעמדו" – לא הייתה פחותה מזו שנמתחה על מקבילו במוסד הדתי.¹⁴ משרד החינוך נקט בגישה שקולה, לא מיהר לאשר העברת תלמידים ממוסד אחד למשנהו במהלך שנת הלימודים, היה קשוב לתלונות של שני הצדדים ובאמצעות מפקחים השתדל להסדיר את המאבק בין מוסדות החינוך, באופן מיטבי, על פי בחירת ההורים.

כוחה הפוליטי של מפא"י בקריית שמונה היה רב (ראשי המועצה עד 1983 היו חברים במפלגות מתנועת העבודה), אולם גם מפלגת המפד"ל (מפלגה דתית לאומית) שכמעט קבוע השתתפה בקואליציה הממשלתית והעירונית החזיקה במנופי השפעה וגיוס. בלי להתעלם ממערך הלחצים הפוליטיים שהקנה יתרון לחינוך הממלכתי, נראה כי ביסודו של דבר, ההתפלגות בין החינוך הממלכתי לממלכתי דתי, הייתה בעיקר תולדה של בחירה אוטונומית של ההורים. בשנות העלייה הגדולה מצפון אפריקה הוקם בית ספר ממלכתי דתי נוסף (עוזיאל, 1957), כמענה לאוכלוסייה בצריפים ובשיכונים שהיו מרוחקים מבית הספר רמב"ם. גם ההחלטה שהתקבלה לקראת 1967 להקים בית ספר ממלכתי דתי שלישי – יבנה – מעידה על מדיניות חיובית כלפי הזרם החינוכי הדתי, אולם מוסד זה פעל שנים אחדות בלבד, וסגירתו בגלל חוסר ביקוש מלמדת שלא נמצאו מספיק משפחות שדבקו בחינוך ממלכתי

13 ראו לדוגמה: צבי גולד, 'יושב ראש ועד ההורים בבית הספר הממלכתי דתי בקריית אשר מונה למפקח הארצי על החינוך הממלכתי דתי, משרד החינוך, ירושלים, י"ד באייר תשט"ו (6.5.1955); יצחק זכאי, 'יושב ראש המועצה המקומית קריית שמונה למחוז צפון, משרד החינוך והתרבות, חיפה, 24.7.1955. אמ"י, גל – 1293/5.

14 חמדה אסיאו, מפקחת מחוז הצפון, 'יושב ראש הוועדה, דו"ח ומסקנות ועדת החקירה שמינה המנהל הכללי לחקירת תנאי הרישום בקריית שמונה, שם, 30.5.1955.

דתי.¹⁵ משקלה של הקהילה בעיצוב מערכת החינוך בא לידי ביטוי גם בסתיו 1959 ביוזמה של קבוצת הורים לקדם הקמה של בית ספר יסודי עצמאי הקשור באגודת ישראל. המוסד עבד תחילה ללא הסדרה חוקית בשתי דירות קטנות בתוך בניין מגורים ותנאי הפעילות בו היו ירודים.¹⁶ בהמשך, בשיתוף המועצה המקומית ועם משרד החינוך תוקנו הליקויים ובית הספר הוכרז ב-1963 כ"מוסד שאינו רשמי".¹⁷

עיקר התנופה החינוכית בשנים שבהן נקלטו בקריית שמונה עולי צפון אפריקה התחוללה בחינוך הממלכתי. בשנת 1956 היו בבית חינוך ב 1,035 תלמידים, 32 כיתות וכארבעים מורים. בשנים שאחרי כן הצמיח מתוכו המוסד ארבעה בתי ספר ממלכתיים חדשים; אלה סימלו את ההתפשטות הגאוגרפית של מוסדות החינוך אל השכונות המרוחקות יותר ממרכז היישוב: תל-חי (1955), המגינים (1957), קורצ'אק (1963) ויצחק-הנשיא (1964).¹⁸ ההגמוניה שבאה לידי ביטוי בתהליך של שיבוץ התלמידים בבתי הספר הייתה קשורה לכוח המשיכה החברתי-תרבותי של מוסד החינוך יותר מאשר ללחץ הפוליטי והכלכלי הישיר. בתודעה הקיבוצית של מדינת ישראל הצעירה, בתי הספר הממלכתיים והאתוס הישראלי-צברי נתפסו כמבטאים את רוח התקופה, מסמלים את עולם המחר ומכאן שההון החברתי והתרבותי שניתן היה לרכוש בהם היה רב. בית הספר הממלכתי נוהל על ידי מנהל בעל ניסיון ובעל מעמד (ראו להלן), צוות המורים היה מגוון וחזק למדי כיוון שניתן היה לגייס אליו בקלות רבה יותר אנשי חינוך מקרב קיבוצי האזור או כאלה שבחרו להגיע ממרכז הארץ. לעומת זאת, בכל הקשור לכוח אדם, יכולת הגיוס של בתי הספר הממלכתיים דתיים בקריית שמונה הייתה מוגבלת, גישתם הייתה שמרנית, והדגש על לימודי הדת בבית הספר היה רב מן ההצלחה לטפח כישורים לימודיים אקדמיים. ספק עד כמה היה בהם כדי לתרום למוביליות של מי שהתחנך בהם, וכל שכן להתערות מלאה בחברה הקולטת. המעמד הבינוני שהתהווה בהדרגה בעיירה בחר בחינוך הממלכתי ותרם לכוח המשיכה שלו.

15 ריאיון עם אברהם פינטו. בית הספר הועבר למבנה חדש בסתיו 1961.
 16 ד"ר סלמנוביץ' אל לשכת הבריאות הנפתית, 10.12.1959, אמ"י, גל-4759/14; אשר ניזרי (ראש המועצה קריית שמונה) אל זלמן ארן (שר החינוך), 6.3.1960, אמ"י, גל-4759/14.
 17 "חוק לימוד חובה – הכרזה על מוסדות חינוך מוכרים", 31.1.1963, אמ"י, גל-4759/14.
 18 ישובנו, מחלקת החינוך, המועצה המקומית קריית שמונה, נובמבר 1962, אמ"י, גל/1878.

למכלול הנסיבות שהפכו את החינוך הממלכתי לדומיננטי יש לצרף, אך לא להופכו לעיקר, כפי שנראה בדיון על חצור (להלן), את הכוח הפוליטי של מפא"י במשרד החינוך ובמוסדות המקומיים שהעניק מידה כלשהי של משאבים חומריים והטה, במידה מוגבלת, את בחירת ההורים.

הגל הגדול של עולים שהגיע לעיירה הצפונית מצפון אפריקה נקלט על פי הדפוסים שנבנו במערכת החינוך שעוצבה עוד טרם בואו. משפחות שונות הגיעו ממגזרים מגוונים בחברה היהודית במרוקו, בתוניס ובאלג'יר ונמצאו בנקודות שונות על הרצף של תהליך המודרניזציה וההתמערבות שפקד גם את קהילות המוצא. רבים מהם חיפשו שילוב כלשהו בין חינוך יהודי מסורתי לחינוך מודרני ואיכותי. הם מצאו כזה בבית הספר הממלכתי. גם הורים ששלחו את ילדיהם למוסדות דתיים יותר, בחרו להעביר אותם למערכת הממלכתית כאשר התאכזבו מהרמה הלימודית שאליה נחשפו.¹⁹ משפחת זפרני הגיעה לעיירה מקזבלנקה ב-1961. ההורים בחרו לשלוח את ילדיהם לבית הספר העצמאי כיוון ששמעו שהוא מעניק חינוך תורני, אולם האכזבה מיהרה להגיע. לימים סיפרה סימה, אחת הבנות:

היינו באים, יושבים צפוף צפוף, מתפללים, היינו שרים [...] "אדון עולם אשר מלך" [...] אחרי זה לא כל כך למדו, לא הייתה אווירה לימודית, היינו הולכים כאילו להעביר את הזמן [...] ואז ההורים שלי והאחים כולנו הבנו שזה בית ספר לא כל כך מוצלח, שם אנחנו לא נלמד וההורים שלי הוציאו אותנו משם.

סימה השלימה את בית הספר היסודי הממלכתי דתי רמב"ם, אך האווירה הלימודית שפגשה כבר בימים הראשונים ללימודיה בתיכון הממלכתי דתי הבהירו לה שהוא פיגר ברמתו ובהיצע החינוכי אחרי התיכון הממלכתי. היא החליטה, על דעת עצמה, להגיע לחדרו של מנהלו של האחרון ולבקש לעבור ללמוד בו.²⁰ כמו בדוגמה של משפחת זפרני, רבים מהעולים היו מסורתיים ושילבו בחייהם הפרטיים בין נאמנות למצוות לצד אורח חיים שהיו בו סממנים חילוניים. בתי הספר הממלכתיים העבירו מסרים לאומיים,

19 ראו בדוגמה את מכתבה של האם (שמה חסוי) לשר החינוך, 27.11.1956, אמ"י, גל-1293/5.

20 מתוך ראיון עם סימה זפרני (קוז'יקרו), אוקטובר 2017.

לאו דווקא חילוניים מובהקים ותוכנית הלימודים שלהם כללה ממדים מסורתיים.²¹ המתח בין האתוס של בית הספר לאתוס המשפחתי היה עמוק יותר בקרב כמה מהמשפחות ושולי אצל אחרות, כמקובל במדינות קולטות הגירה ורבות מהן קיבלו אותו אם לא כטבעי, אזי כנתון.

זירת החינוך בחצור – מהתנגדות, לבחירה אוטונומית

שני המאפיינים הבולטים של מערכת החינוך בחצור בעשורים הראשונים לקיומה, שייחדו אותה לעומת קריית שמונה, היו לחץ ממסדי מובהק של הרשויות לטובת החינוך החילוני לעומת בחירה נחושה של מרבית התושבים במוסדות החינוך הדתיים.

המאבק על אופי החינוך החל כבר עם הקמתה של חצור. בשלב המעבר של מפוני מעברת ראש פינה לשיכוני חצור בראשית 1953, התנתה מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית את המעבר, בהקמת מבני חינוך שאמורים היו להתחלק בין זרם העובדים לזרם המזרחי.²² אולם בפועל המנגנונים הפוליטיים, כלומר מזכיר הוועד המקומי ומזכיר מועצת הפועלים, שניהלו בפועל את חצור לפני הפיכתה למועצה מקומית באוגוסט 1956, הקימו רק בית ספר של זרם העובדים, והדבר עורר התנגדות ומאבק.²³ כמה מתושבי חצור א, בראשות הרב דיעי עזיזי וצבי גנות (מורה שלימד בבית הספר בכפר התימני פארעם), עם כעשר משפחות תימניות שהועברו מכפר העבודה פארעם שפורק, קבעו עובדה והשתלטו על מבנה ריק. כארבעים תלמידים שהוריהם בחרו בחינוך הדתי למדו במקום,²⁴ עד שמזכיר הוועד המקומי התערב והביא לסגירת הכיתה. התלמידים נותרו ללא מסגרת חינוכית שהתאימה להשקפת

21 יובל דרור, "מ'שליטת הגלות' ל'טיפוח התודעה היהודית'", פנים, כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, 24 (2003), עמ' 59-69. אמיר גולדשטיין, "שליחות דו-סטרית: עליזה לבנברג והדי פועלה בקריית שמונה", ציון, פג, ג (תשע"ח 2018), עמ' 369-377. נראה שיש מקום לבחון את החמצת ההזדמנות של עיירות הפיתוח להוות חממה ליצירת חינוך מסורתי.

22 מחלקת הקליטה של הסוכנות אל אגף השיכון, 26.11.1952, אמ"י, ג-2315/21.

23 על מאבקים דומים בשנות המדינה הראשונות ראו לדוגמה: צבי צמרת, "פרשת התימנים בעמקה (1950)", אלפיים, 23 (תשס"ב), עמ' 114-141.

24 פלישה ללשכת הסעד, 3.12.1953, אמ"י, ג-2315/22.

הוריהם,²⁵ ואלה גייסו את המפקח הדתי שדאג לרישום מחודש שבמהלכו הודיעו שבעים אחוזים מההורים על בחירתם לשבץ את ילדיהם בבית ספר של זרם המזרחי.²⁶ למרות זאת, הממסד המקומי שלא קיבל את תוצאות הרישום, וקבע מועד רישום נוסף, שבו הובטח רוב של 64 אחוזים לזרם העובדים. לא הועילו טענותיהם של נציגי המזרחי כי התוצאות הושגו בעורמה תוך כדי אימים בפיטורם של תושבים מעבודתם, באי מתן שיכון ובמניעת השימוש בצרכנייה ואף במניעת ארוחות שמגיעות לילדים.²⁷ נציג משרד החינוך הודיע כי הוא "מאשר פתיחת בית ספר יסודי, בית ספר לנערים עובדים, וגן ילדים בחצור אשר ימנו עם 'זרם העובדים' ויהיו המוסדות הראשונים במקום".²⁸ פעילותו של מזכיר מועצת הפועלים זכתה לשבחים רבים מפי נציגי המרכז לחינוך של ההסתדרות בתל אביב: "פעילותך המזהירה והשפעתך הברוכה על פועלי חצור הצילו את מוסדות החינוך של 'זרם העובדים' בחצור שכמעט ונשמטו ביום הרישום הראשון".²⁹ ביטויים שהופיעו במכתב נוסף: "עמדנו בפני סכנה רצינית [...] אבל בסוף יצאנו מנצחים"³⁰ מסגירים שוב את אופי המאבק כמעין מצב מלחמה בין הזרמים החינוכיים, כאשר כל צד ראה במקביל לו סכנה ממשית עבור ילדי העולים. לגופים הממסדיים היה חשוב לשלב את העולים באתוס הישראלי-חילוני ב"כור ההיתוך", ולדמויות החינוכיות שעמדו בראש זרם המזרחי, היה חשוב לשמר את המסורת שאיתה הגיעו העולים, ולהנחיל זאת גם לילדיהם.

בחצור התקיימו מאבקים פוליטיים בין מפא"י שביקשה לגייס את העולים לשורותיה ובין המזרחי שראתה בילדי העולים "לקוחות טבעיים" בשל היות רובם הגדול שומרי מסורת. אולם התושבים עצמם הם אלה שלא ויתרו על הצביון החינוכי כפי שניתן לראות ביוזמתו של הרב דיעי לפתוח כיתה

- 25 סופרנו בגליל, "אנשי זרם העובדים בחצור א' מונעים בכוח מתן חינוך דתי לילדי המקום", *הצפנה*, 29.1.1953; "נמשך ציד הנפשות", *הבקר*, 30.1.1953.
- 26 יוסף וולק אל המחלקה לביצוע חוק חינוך חובה משרד החינוך והתרבות, 23.1.1953, אמ"י, גל-1434/3.
- 27 סופרנו בגליל, "אנשי זרם העובדים בחצור א' מונעים בכוח מתן חינוך דתי לילדי המקום", *הצפנה*, 29.1.1953; "נמשך ציד הנפשות", *הבקר*, 30.1.1953; "סיפורה של חצור", שם, 13.2.1953; "מגילת חצור", שם, 9.2.1953.
- 28 אישור פתיחת בית הספר יסודי וביה"ס לנערים עובדים וגן ילדים בחצור, 16.2.1953, אמ"י גל-1712/16.
- 29 שמעון לבל אל צבי כהן, 12.2.1953, אמ"ע IV-215-472-A.
- 30 ישראל יעקובוביץ אל מנהל בית הספר שמעון לבל, 19.2.1953, אמ"ע IV-215-472-A.

"פירטית" בביתו. זו זכתה לתמיכת הפיקוח הדתי ובסופו של דבר הוכרה על ידי שר החינוך בן-ציון דינור כבית ספר מטעם המזרחי.³¹ גם לאחר החלת חוק החינוך הממלכתי ב-1953, הרב חידש את המאבק להחלתו של החינוך הממלכתי דתי בחצור כאשר גילה ששוב הוקם רק בית ספר ממלכתי "חילוני". בינואר 1954 לאחר שהצליח להקים בית ספר ממלכתי דתי, תיאר בגאווה את הצלחת הקהילה: "מאבק עצום ונורא מול כל המתנגדים והחוחים והקוצים הסובבים אותנו [...] שבעזרת השם ניצחנו ופתחנו בי"ס ממ"ד".³² המאבקים בין מנהלי בתי הספר על רישום התלמידים נמשכו בחצור בשנים מאוחרות יותר, עד שוועד היישוב התערב ודרש להחליף את שני המנהלים שבמקום ללמד מקיימים ביניהם "מלחמת חינוך בזעיר אנפין".³³

הערפת החינוך הממלכתי באה לידי ביטוי בתנאים הפיזיים שהוענקו למוסדותיו. בית הספר הממלכתי זכה למבנה חדש וקשיח בשעה שבשטח של מקבילו הדתי, שמספר תלמידיו היה כפול – כמחצית מהכיתות היו צריפים ישנים שלא היו ראויים לשימוש. ההעדפה החומרית הייתה תולדה של מאבק על דמותה של העיירה כפי שניתן ללמוד מפנייתו של נציג מועצת הפועלים לממונה על מבני מוסדות הציבור באגף השיכון. הוא ביקש "לעשות כמיטב יכולתך [...] ולהקציב את בנין בית הספר הנבנה בצריפים החדשים בחצור עבור בית הספר הממלכתי קודם" ונימק: "למותר להסביר לך שיש בכך עניין מכריע עבורנו ועבור עתיד המקום מבחינה ציבורית".³⁴ ואכן, הפער בהקצאת המשאבים בלט בתלונות שהופנו למשרד השיכון מנציגי ציבור שלמדו בחצור כמו הארגון שורת המתנדבים. אלה ציינו כי 85 תלמידים בבית הספר הממלכתי נהנים מעשרה חדרים "כולל חדר מורים, מחסן וחדר האוכל", בשעה שבבית הספר הדתי מצטופפים 220 תלמידים בשישה חדרי לימוד ושתיים מהכיתות נאלצות ללמוד במשמרת שנייה: "האין זה עוול כלפי בית הספר הממלכתי דתי שתלמידיו ילמדו במשמורת שניה בשעה שישנם חדרים ריקים בבית הספר הממלכתי ועוד בונים עבורם חדרים חדשים?"³⁵

הערפת הממסד את החינוך הממלכתי איננה תופעה ייחודית לחצור, אולם

- 31 יצחק רפאלי הלוי עזיון אל השר דינור, 17.5.1953, אמ"י, ג-834/10.
 32 הרב דיעי אל משרד הדתות, 18.1.1954, אמ"י גל-6309/10.
 33 "ראיתי שמעתי – מלחמת חינוך בחצור", הארץ, 22.2.1954.
 34 אליעזר רום מזכיר מחוזי במועצת פועלי ארץ ישראל אל סלייפר, 29.9.1955, אמ"י ג-2330-20.
 35 "איש משורת המתנדבים" אל אגף השיכון, 20.11.1955, אמ"י, ג-2315/22.

סיפורה של מערכת החינוך בעיירה מלמד דווקא על מגבלות השפעתו של הלחץ הפוליטי על בחירת ההורים. למרות היתרון החומרי שהתקיים בחינוך הממלכתי, יותר ויותר בחרו בחינוך הממלכתי דתי שתאם את זהותם. ב-1953 היה יתרון מספרי לתלמידים הלומדים בחינוך הממלכתי, אולם לא חלפה שנה והמגמה התהפכה. מנהיגים דתיים וקהילתיים מקומיים עודדו את התושבים להתעקש לשבץ את ילדיהם במסגרות חינוכיות שתואמות להשקפת עולמם הדתית ורוב גדל והולך מקרב תושבי חצור בחר בחינוך הממלכתי דתי. עם הפיכתה של חצור למועצה מקומית ב-1956, הפער התמתן, אולם 10 שנים מאוחר יותר, בשנת 1965, הוקם בית ספר ממלכתי דתי נוסף ובסוף שנות השישים פעלו בעיירה של 5,500 התושבים שלושה מוסדות של הממלכתי דתי, שניים של הממלכתי ואחד של רשת החינוך העצמאי.³⁶ התושבים פיתחו מודעות הולכת וגוברת לזכויותיהם ויכולת עמידה כנגד לחצים. כך לדוגמה אחת התושבות תיארה במכתב תלונה מניפולציה כוחנית של נציגת ארגון אימהות עובדות בחצור, וקבלה על כך שנאלצה לרשום את בנה לחינוך הממלכתי "כנגד רצוני וכנגד מצפוני" ותהתה: "האם מבחינה חוקית מותר להכריח אותי ולקבוע בשבילי איזה חינוך אני רוצה לתת לבני? האם רישום כזה מתוך לחץ ואיומים הוא חוקי?"³⁷

הגידול במספר התלמידים שנרשמו לחינוך הממלכתי דתי הראיג את הרשויות שהערימו קשיים על מעבר התלמידים למוסדותיו וחיזקו תמיד את המוניטין של החינוך הממלכתי.³⁸ מנגד, המפד"ל, שזכתה בתמיכת התושבים המסורתיים, העניקה תמיכה פוליטית למערכת החינוך הדתית ותיווכה בין הרמה המקומית לרמה הפוליטית הארצית.

מגמת הבחירה העצמאית והלעומתית בחינוך הדתי התעצמה במשך השנים, עד שבראשית שנות השבעים, כפי שניתן ללמוד מהטבלה המצורפת (המבוססת על דוחות שונים של משרד החינוך), על כל תלמיד שלמד בחינוך הממלכתי, למדו שלושה בבתי הספר הממלכתיים דתיים.³⁹

36 זסלכסקי, סקר רמת פיתוח חצור, אמ"י, גל-49044/2.

37 תלונה נגד ארגון אימהות עובדות על כפייה דתית, 13.5.1963, אמ"י גל-3-1434.

38 מנהל לשכת שר החינוך אל ח"כ סנהדראי, 20.6.1962, ארכיון הציונות הדתית, תיק חצור הגלילית.

39 סקר רמת פיתוח חצור, דצמבר 1969, אמ"י, גל-49044/2. יש לציין שהמספרים כוללים גם תלמידי חוץ מהסביבה.

שנת הלימודים	אחוז תלמידי בית הספר הממלכתי דתי	
	אחוז תלמידי בית הספר הממלכתי	אחוז תלמידי בית הממלכתי דתי
1952-1953	66	34
1953-1954	45	55
1954-1955	45	55
1958-1959	33	67
1964-1965	31	69
1970-1971	24	76
1971-1972	21	79

אחוז התלמידים שלמדו בחינוך הממלכתי ובחינוך הממלכתי דתי בחצור בשנים 1953-1972, מתוך כלל תלמידי היישוב

ברמה הארצית, בשנות השישים והשבעים למדו כ-20-27 אחוזים מהתלמידים היהודים בישראל בחינוך הממלכתי דתי. שיעור המזרחים במסגרת החינוך הזו הגיע לשלושים-ארבעים אחוזים, בשעה שבחצור היו הנתונים גבוהים הרבה יותר מהשיעורים הללו.⁴⁰

בחירת ההורים הייתה הגורם העיקרי בעיצוב מערכת החינוך בחצור שבה ניתן למצוא מגוון של דעות ושל דפוסי בחירה בכתי הספר. לצד בחירת הרוב בחינוך הממלכתי דתי, היו, כמו בקריית שמונה, הורים מסורתיים שהעדיפו לשלוח את ילדיהם לחינוך הממלכתי. הם סברו שבית הספר הזה מעניק כלים טובים יותר להשתלבות בחברה הישראלית והעריכו שצוות המורים בו מתאים יותר להכשרת ילדיהם. נטייה זו שהשתתה על תפיסה המפרידה בין הספרה הציבורית (חינוך חילוני) לספרה הפרטית (ניהול אורח חיים דתי או מסורתי בבית), באה לידי ביטוי בעמדת הוריה של חנה אלול-עמר שעלו מאלג'יר. הם הבחינו בין בית הספר שמקנה השכלה ובין הבית שמחנך לאמונה דתית ולכן שלחו את ילדיהם ללמוד בחינוך הממלכתי. אביה האמין שכמו בית הספר אליאנס באלג'יר – שם למדו ילדיו לפני שעלו ארצה – שפתח בפני

40 אבי פיקאר, "שיתופם של המזרחים בחינוך הציוני-דתי והדרתם ממנו", בתוך: לילך רוזנברג-פרידמן ויצחק קרנטי (עורכים), זהות החמ"ד: מאה שנים לחינוך הציוני-הרתי, משרד החינוך התרבות והספורט, מנהל החינוך הרתי ויד יצחק בן-צבי, ירושלים 2011, עמ' 211-224.

התלמידים את ערוצי הקידום החברתיים והכלכליים בצרפת, כך גם בבית הספר הממלכתי יפתחו בפני ילדיו הלומדים בו ערוצי הקידום החברתי והכלכלי בישראל.

הבחירה העצמאית של ההורים ומנעד השיקולים באים לידי ביטוי בשתי הדוגמאות ההפוכות האלה: הראשונה, הרב – רבי דוד סויסה – שעלה עם קהילתו לחצור ב-1955 מאחד הכפרים שבמורדות הרי האטלס. הוא בחר לשלוח את אחד מילדיו לבית הספר הממלכתי כביטוי לאימוץ של עיקרון הממלכתיות שאליו הטיף ראש הממשלה והאב המייסד של ישראל שאותו העריך. "דוד בן-גוריון הוא ממשיכו של דוד המלך ומדינת ישראל היא ממשיכתה של ממלכת ישראל" – קבע והוסיף: "אם בן-גוריון אומר שמה שנכון למדינה הזו זה חינוך ממלכתי, אז אני תומך בחינוך זה".⁴¹ הרב מייצג פלח מקרב עולי מרוקו, שלא הגיבו בניכור או בעוינות כאשר נחשפו למסד החילוני ההגמוני, גם כאשר זה שידר מסרים וערכים זרים למורשת הדתית במרוקו. להפך, הם הביעו הזדהות עמוקה עם ישראל החדשה והמתחדשת, על ערכי המורדנה הגלומים בה. הרב לא נענה לכפייה או ללחץ אלא האמין בתפיסת "כור ההיתוך" והזדהה עם המאמצים לכוון ציבור יהודי הומוגני, המבוסס על שלילת הגלות. בה בעת הוא ביסס את בחירתו להפוך את בנו ל"ישראלי חדש", על מניע מסורתי: הוא ראה בדוד בן-גוריון ממשיכו של דוד המלך.

הדוגמה השנייה, ההפוכה, עולה מסיפורו של משה אטיאס שעלה עם משפחתו מטוניס ב-1951 והגיע לחצור בשלב שבו התשתיות הבסיסיות עדיין לא היו קיימות. הוא נשלח ללמוד בקיבוץ עין דור (השומר הצעיר) והשתלב היטב. הוא עבד בגן הירק ונהנה מתנאים משובחים: ארוחות מסודרות, תאורה בקיבוץ, כבישים סלולים, בריכה טבעית שבה נהגו לשחות, פעילות ערב של הרקדות ושל סרטים, כביסה שהייתה מגיעה מקופלת. חווייתו הכוללת הייתה טובה. אלא שבאחד הימים, כאשר הגיע כהרגלו לארוחת צוהריים בחדר האוכל התברר לו שמנת הבשר שהוגשה הוכנה מבשר חזיר שצדו כמה מחברי הקיבוץ יום קודם לכן. לדבריו, באותו רגע, הוא החליט לעזוב הכול ולחזור לחצור, חסרת השבילים והתשתיות, חסרת הברזים והתאורה, שלא לדבר על מוסדות חינוך. תוך שהוא אורז את בגדיו ומלמל לעצמו: "איך הגעתי למצב כזה שאני אוכל חזיר בארץ ישראל?!". הוא הכריע אוטונומיית לטובת הערכים שספג כביתו. גם כיום בעשור השמיני לחייו הוא גאה ושמח בבחירתו זו,

ומשוכנע שאם היה בוחר אחרת, הוא ומשפחתו היו היום מנותקים ממסורת ישראל – שמגדירה את זהותו.

מאחורי הזהות המסורתית שהתגבשה בחצור עומד, כפי שניתן ללמוד מהמקרים האלה ומרכיבים אחרים, אלמנט ברור של בחירה. גם בתנאים של הגמוניה, עדיין התושבים בחצור זכו בחופש בחירה בהחלטות ערכיות המבטאות את אמונותיהם. הם התבוננו על האפשרויות שניצבו בפתחם, התלבטו, ולבסוף הכריעו על פי השקפת עולמם.⁴² בחצור, שבה המצב הכלכלי-חברתי היה קשה יותר, היה צפוי למצוא תלות כלכלית-חברתית רבה. ואכן, החומר התיעודי מלמד כי המגנונים הפוליטיים ניצלו את כוחם והפעילו לחצים על התושבים לבחור בחינוך הממלכתי.⁴³ עם זאת, דווקא בחצור נהיה החינוך אחד המרחבים שהתאפשרה בהם התנגדות יעילה למערכות הקליטה. תושבי חצור לא רק מחו והתנגדו אלא מימשו הלכה למעשה העדפה שונה – חומרית ואידאולוגית – מהמצופה מהם על ידי הממסד הקולט. המאבק על סגנון החינוך בחצור היה הזירה הראשונה לפעלנות היוזמת של העולים ולבחירה הנגדית שלהם. בחירה זו מעידה על אוטונומיה של הקהילה בעיצוב זהותה באמצעות האפיק החינוכי ואילו "ההגמוניה החילונית" ששלטה בחצור מתגלה כמוגבלת בכוחה.⁴⁴ בה בעת, נראה כי היה מחיר לבחירה זו. בשנים הנסקרות שיעור התלמידים החלשים בקרב החינוך הממלכתי דתי היה כמעט כפול בגודלו מאשר שיעורם בחינוך הממלכתי, ורבים מהתלמידים בחינוך הדתי הוגדרו "טעוני טיפוח". החינוך הממלכתי דתי הועמד באור שלילי מבחינת הישגיו הלאומיים ויוקרתו נפגעה. בשל כך בחצור העמיקה בחירת ההורים בבתי ספר ממלכתיים דתיים הן את הבידול בינם ובין החוגים הדומיננטיים בחברה הישראלית וביישובים

42 יצחק דהן, "ערי הפיתוח – בין המקום ללאום, בין הביוגרפיה לגיאוגרפיה", בתוך: שלמה חסון (עורך), **עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית וקרקעית, כתר, ירושלים 2012**, עמ' 316.

43 מנחם בן אריה, "פקעה סבלנותם של אנשי ה'עיר' חצור", **הבקר**, 16.7.1954. וראו לעיל הערות 33–39.

44 טרם נערך מחקר משווה בין עיירות הפיתוח בכלל ובנושא חינוך בפרט. מבדיקה ראשונית שערכנו בולטים דפוסים שונים בהקשר זה: עיירות שהחינוך הממלכתי היה ועודנו דומיננטי בהן, כמו דימונה וקריית שמונה; עיירות שהוביל בהן החינוך הממלכתי בשנות החמישים והשישים, ורק מאוחר יותר עלה מספר הלומדים בחינוך הדתי דוגמת בית שאן; ועיירות כמו חצור וירוחם, שהחינוך הממלכתי דתי נהיה בהן דומיננטי בשלבים מוקדמים מעיירות האחרות.

הסמוכים לה בגליל העליון⁴⁵ והן את הפערים הלימודיים בינם ובין הנורמה שהבטיחה מידה רבה יותר של מוביליות כלכלית-חברתית.

מורים עולים כנדבך מרכזי בעיצוב מערכת החינוך והקהילה

שלושה משתנים מרכזיים עיצבו את דמותן של מערכות החינוך הצומחות בקריית שמונה ובחצור. הראשון הוא המדיניות החינוכית הממשלתית, השני היה התפיסות והאמונות של הקהילה המקומית בתחום החינוך. זו כללה חוגים מגוונים אבל בכל עיירה בלטה נטייה ערכית מובהקת. המשתנה השלישי, שאותו נפרוס כאן בקצרה, הוא צוותי ההוראה. גיוס המורים למערכת החינוך הישראלית שהתרחבה במהירות בכל הארץ, היה אתגר גדול, ודאי בעיירות העולים המרוחקות. בשנים אלה, על רקע קליטת העלייה הגדולה וחקיקת חוק חינוך חובה, נוצר מחסור גדול במורים ובטבעיות מרבית המורים בעלי ההכשרה והניסיון מצאו בקלות עבודה במרכז הארץ.⁴⁶ בקריית שמונה ובחצור פעלו מורים ומורות שנרתמו מיישובי האזור או שהוזעקו ממרכז הארץ, לצד מורות חילות שגויסו למטרה זו. רק למעטים מכל אלה היה ניסיון פדגוגי ממשי בבתי ספר והתחלופה הייתה מהירה ורבה. עם זאת, בשתי העיירות, הופיעה קבוצת מורים דומיננטית שהשפיעה השפעה מרחיקת לכת על דמותן של המרחב החינוכי במקום ואף על הקהילה בכלל. בשני המקרים מדובר במורים עולים חדשים בעצמם שהתארגנו במשותף וצמחו לתפקידי ניהול ומנהיגות.

קריית שמונה – מורים עולים כסוכני האתוס הישראלי

באמצע ספטמבר 1951 הגיעו לקריית שמונה שישה בחורים צעירים כתגבורת למערכת החינוך במעברה המתרחבת. השישה, עזרא דנוס, דוד מורה, אברהם שמש ואחיו אליהו, יעקב (כלב) כרמי ויצחק (אגבבה) מורה, עלו מעיראק

45 המושבות ראש פינה ויסוד המעלה עברו לחינוך הממלכתי לאחר שנים שהן היו חלק מהחינוך הדתי. ראש פינה ב-1954 ויסוד המעלה ב-1960, ובכך הן הצטרפו לקיבוצים שניהלו מערכת חינוך חילונית מובהקת.

46 Tali Tadmor-Shimony, "Immigrant Teachers in Israel as Newcomers and Educators (1949–1966)", *Oxford Research Encyclopedia of Education*, 2023 <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264093.013.1849>

ובבית הספר לפעילי ההסתדרות, עברו הכשרה בסמינר מזורז למורים עבור המעברות. בשנים שאחרי כן הצטרפו אליהם צדיק (נחמו יונה) נאור, אורי גור אריה, ציון וידל ויצחק בן דוד. טלי תדמור-שמעוני הצביעה על התפקיד החשוב של המורים העולים בשנות החמישים והשישים ועל המוביליות המהירה שלה זכו בעיירות הפיתוח השונות.⁴⁷ סיפורה של קבוצת המורים שהגיעה לקריית שמונה מלמד על מספר מאפיינים: הראשון, הם השתלבו שילוב טבעי והרמוני בבית החינוך הממלכתי ההולך ונבנה ונוצרה זיקה אישית ומקצועית עמוקה בינם ובין עמיתיהם המנוסים והוותיקים יותר בארץ. מי שהניחו את היסוד הפדגוגי לבית חינוך ב היו תחילה אורי שפר מכפר בלום ובעיקר מחליפו, מאיר שמעוני, מנהל בית ספר חיפאי שהתגייס למעברה הצפונית. העבודה המשותפת היוותה תהליך למידה והכשרה משובח במיוחד שהתבסס כמובן על מידותיהם הטרומויות של המורים העולים, על חריצותם ועל המסירות והיצירתיות שגילו כמורים בראשית דרכם. שנים אחדות חלפו, וכמה מחברי הקבוצה שעלתה מעיראק הפכו לשדרת הניהול של החינוך הממלכתי בקריית שמונה. צדיק נאור הקים בספטמבר 1955 את בית הספר תל-חי והיה מנהלו במשך עשרות שנים. לקראת חזרתו של שמעוני לחיפה הוא הפקיד את ניהול בית החינוך ב ירד עזרא דנוס ודוד מורה. כל אחד מהם ניהל חצי מהמתחם לאחר שהמוסד כבר חצה את רף אלף התלמידים. שנה מאוחר יותר ייסד מורה את בית הספר המגינים, תפקיד שמילא חמש שנים עד לבחירתו כראש המועצה המקומית. בספטמבר 1960 דנוס הקים כאמור את בית הספר התיכון, הניח את יסודותיו האיתנים וניהל אותו במשך 14 שנה. אליהו שמש החליף את מורה בתפקיד מנהל בית הספר המגינים ב-1961 ובשנים שאחרי כן הצטרפו למעגל המנהיגות החינוכית ציון וידל כמנהל בית הספר קורצ'אק, אורי גור אריה כמנהל בית הספר יצחק הנשיא ויצחק בן דוד שניהל משנת 1968 את בית הספר מצודות.

מאפיין שני רב-חשיבות של הדמויות הללו שהגיעו לעמדות ניהול ומנהיגות חינוכית שנים אחדות לאחר עלייתם ארצה, היה החיבור העמוק שלהם לאתוס הישראלי מבית היוצר של תנועת העבודה. רובם עלו בגיל צעיר ממשפחות עירוניות בעיראק, עברו תהליך ראשוני של קליטה שגם אם כלל קשיים ומשברים, עורר הזדהות שלהם עם המדינה החדשה ועם האתוס שפגשו

47 ראו: טלי תדמור-שמעוני, "המורים העולים כסוכני קליטה", דור לדור: קבצים לחקר ותיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, לא (2007), עמ' 97-116.

במסגרות שונות, בקיבוץ או בארגון שח"ל (שירות חלוצי למעברות). הם חשו חוללות עצמית, זיהו את ההזדמנות להשפעה חינוכית נרחבת בעיירה המרוחקת וזכו במסלול מקצועי ומהותי שחזק את שייכותם לחברה החדשה כגורם בונה ומקדם של התפתחותה והקנה להם מעמד ומוביליות כלכלית- חברתית.⁴⁸ בשונה מהמקרה של חצור שיתואר להלן, המורים שהפכו לעמוד התווך של החינוך בקריית שמונה אימצו את האתוס הישראלי-ציוני ובשונה מקבוצת המורים הדומיננטית בחצור לא קראו עליו תיגר. הם הזדהו עם הממסד המדינתי ועם קהילת העולים התושבים כאחד ולכן התייצבו בעמדת תיווך אפקטיבית ביניהם שסייעה להם לטפח, לפחות בקרב חלק מהמשפחות, זהות מקומית משולבת בזהות הישראלית הרחבה.⁴⁹

חצור – המורים כסוכני שינוי משדה החינוך לשדה הפוליטי

הדמויות הראשונות שאיישו את מערכת החינוך הממלכתית בחצור הגיעו מהקיבוצים ומהמושבות הסמוכים לחצור, לצד כאלו שעברו להתגורר בחצור בעקבות תפקידם והרגישו שהם שותפים למעשה חלוצי ומאתגר. בפעוטונים הייתה זו אלה גלילי מראש פינה שפעלה מטעם הארגון אימהות עובדות. בגנים היו אלה הגננת רבקה טיילר שעם סיום לימודיה בסמינר לגננות בחיפה עברה להתגורר בחצור, שם הקימה את ביתה, וכן דבורה קוזוינר שהתגוררה בראש פינה. אורה שדמי מקיבוץ מחניים ניהלה את בית הספר הממלכתי ואחריה שושנה גילת מהמושבה יסוד המעלה. למעשה, כל בעלי התפקידים בראשית הדרך הגיעו מחטיבה תרבותית וגאוגרפית שונה: אשכנזים, חילונים, בני היישוב הוותיק. דמויות אלה האמינו במערכת החינוך כמנוע רב עוצמה בשירותו של תהליך ההלאמה של העולים ושל היתוך ומיזוג גלויות, שבסופו תתגבש אומה עברית אחידה, תוך כדי חינוך מחדש של העולים, ברוח האתוס

Tali Tadmor-Shimoni, "Immigrant and veteran teachers of the 1948 generation: 48
As socialization agents of the new state", *Israel studies*, 16, 3 (2011), pp. 97–122

49 בחינוך הדתי לא זיהינו בשנות החמישים ומרבית שנות השישים תופעה דומה אלא בעיקר תחלופה רבה של כוחות הוראה וניהול שהגיעו לקריית שמונה מבחוץ. בשלב מאוחר יותר שלוש אנשי חינוך, ילידי צפון אפריקה, לעמדות מנהיגות בקריית שמונה: אשר פיניאן ניהל את בית הספר תיכון המתמיד בסוף שנות השישים, וניסים מלכה – אחריו; שניהם עולים מצפון אפריקה, הראשון היה מנהל אגף החינוך בהמשך הדרך, והשני – ראש העירייה. יצחק קקון ניהל את בית הספר היסודי עוזיאל, ולימים שימש סגן ראש עיריית קריית שמונה ויושב ראש המועצה הדתית.

הציוני-ישראלי החילוני. אליהם הצטרפו מנהיגים מקומיים מקרב העולים כמו רפי אדרי ואלברט בן זקן.

בראשית שנות השישים הגיעה לחצור קבוצת מורים שנשלחה על ידי האגף לחינוך דתי במשרד החינוך. כמה מהם הפכו לקבוצת פעולה משותפת שכללה מורים שעלו בעצמם לארץ זמן לא רב קודם לכן, בעיקר מצפון אפריקה ולצידם וותיקים שהחזיקו בתפיסות פוליטיות ניציות-ימניות. בין אלו היו: אלישע לוי, אביגדור רוסה,⁵⁰ רענן עזרא, אברהם גליקמן, שמואל דנינו,⁵¹ יוסי ברנס ויוסף בוחניק. הם הצטרפו אל הרב דיעי עזיזי ששימש מורה וליווה את החינוך הדתי בחצור מראשיתו.⁵² הגעתם של המורים הדתיים סימלה שינוי כיוון בהלך הרוח בחצור, שכן הם הפכו לחלק אורגני מהקהילה והתקבלו בברכה. המכנה המשותף בינם ובין קבוצות נרחבות בקהילה היה חוויית הקליטה והסירוב להשלים עם הניסיון להביא את ילדיהם לאמץ את התרבות ישראלית-חילונית שהייתה זרה למסורת היהודית בקהילות המוצא. הם הפכו לישות חברתית מגובשת, בעלת ייעוד משותף, שהתגייסה לשיפור התנאים בחינוך הדתי, והקרינה על מערכות שמעבר לתחום החינוך. רבים מהם הכירו זה מכבר מוסדות חינוך ברחבי הארץ שבלטו ברמתם הגבוהה, לרוב ישיבות תיכוניות ואולפנות, והתקשו להשלים עם המציאות שפגשו בחצור. הם חתרו לפרק את הזיקה שרווחה אז בחצור, בין פרימיטיביות לדת, ואת זיהוי החינוך הדתי עם נחשלות, בהשוואה לחינוך הממלכתי המתקדם יותר. הם היו משכילים יותר יחסית למורים האחרים שלימדו בחצור ובלטו גם ברמת הסולידריות הגבוהה כלפי הקהילה שבה פעלו וכלפי התמודדותה עם המצוקה ועם המחסור. חלקם חלקו עם התלמידים רקע תרבותי ולשוני. אלישע לוי חיכה לתלמידים בפתח בית הספר הממלכתי ובשפה המרוקאית ניסה לשכנע את הוריהם לעבור לממלכתי דתי,⁵³ ושמואל דנינו ערך טקסי

50 אביגדור רוסה נולד בישראל ב-1940 למשפחה פולנית דתית-רוויזיוניסטית. הוא הגיע לחצור כמורה חייל בשנת 1961 ולימד בבית הספר הממלכתי דתי.

51 שמואל דנינו נולד במרוקו בשנת 1938 למשפחה דתית. הוא עלה ארצה בעליית הנוער – המסולל הדתי. למד בכפר חסידים ובכפר הרואה, ואת שירותו הצבאי התחיל כמורה חייל והמשיך בחטיבת גולני. עם סיום לימודיו בסמינר ליפשיץ למורים בירושלים הוא נשלח לשמש מנהל בית ספר ממלכתי דתי בחצור בספטמבר 1963.

52 שמחה גואטה-בוקובה, "המנהיגות המתווכת של הרב עזיזי דיעי בחצור, 1951-1965", עיונים, 35 (2021), עמ' 61-87.

53 אלישע לוי נולד במרוקו בשנת 1938 והגיע לחצור ב-1961, לאחר שלמד במוסדות

"התרת נדרים" כדי לשחרר את התושבים שהתחייבו לחינוך הממלכתי-חילוני. הם טוו קשרים עמוקים עם התושבים שעלו מצפון אפריקה שהתבססו על הזדהותם עם תרבותם המסורתית ועל הכרות עם מערכת הערכים שלהם. הם ליוו טקסי בר מצווה והקימו בית כנסת שבו התפללו עם תלמידי בית הספר בערבי שבת. לוי ורוסה ייסדו את המועדון עמנואל כמסגרת בלתי פורמלית שבה הילדים שהגיעו אחר הצהריים שילכו בין משחקים ולימוד תורה. חברי הקבוצה פעלו גם בתחומי הרווחה של התלמידים ושל משפחותיהם, פעילות המתאימה לעבודה סוציאלית יותר מאשר להוראה וכן מילאו מסמכים ופניות למוסדות השונים.⁵⁴ כדי לממש את שאיפתם לחלץ את התלמידים המוכשרים בעיירה ממעגל העוני ולהקנות להם חינוך איכותי, הם הקימו את קרן שב"ח,⁵⁵ שכספיה נאספו על ידי מורי בית הספר הממלכתי דתי, ומבעלי עסקים (בעיקר חנויות), ויועדו למימון שכר לימוד בישיבות תיכוניות במרכז הארץ.⁵⁶ קבוצה זו שביטאה התנגדות נחושה למפא"י ולהגמוניה שלה בחצור, לא הסתפקה בהשפעה על הזירה החינוכית, אלא קידמה את הכוח הפוליטי של הציונות הדתית בחצור. בבחירות המוניציפליות שנערכו בסתיו 1965, שמואל דנינו ששימש מנהל בית ספר ואביגדור רוסה ששימש מורה, נבחרו לנציגי המפד"ל במועצה המקומית. הם החליפו את ההנהגה הקודמת של המפד"ל וקראו תיגר על דקותה ארוכת השנים בקואליציה עם מפא"י. נציגי המפד"ל הצעירים-החדשים שהתנגדו בכל תוקף לחבור למפא"י, חברו, לראשונה, לגוש חרות-ליברלים והקימו קואליציה שהביאה למהפך פוליטי שסיים את עשר שנות שלטונה של תנועת העבודה בחצור, הרבה לפני המהפך הפוליטי הארצי ב-1977. שמואל דנינו מהמפד"ל, שאך לפני שנה כיהן כמנהל בית ספר ממלכתי דתי, נבחר כראש המועצה החדש של חצור כך היה המהפך החינוכי

חינוך חרדיים ליטאיים. יותר משראה בעצמו אדם שההוראה היא מקצועו הוא ראה במעשיו שליחות שתשפיע על תיקון המציאות הדתית של כלל הקהילה במקום.
 54 Alberto Arenas, Kris Bosworth and Hardson P. Kwandayib, "Civic Service through Schools: an International Perspective", *Compare*, 36, 1 (2006), pp. 23–40
 55 על שם שושנה בן חיים מחצור, שטבעה בחוף שרתון עם עוד תשע תלמידות מסמינר בית יעקוב בשנת 1963.
 56 יש ברשותי רשימה של בוגרי ישיבות תיכוניות אלה שכמה מהם למדו רפואה, משפטים, הנדסה, דיינות וכדומה. מקצועות שהתיכון המקומי בחצור לא היה מאפשר זאת בימים האלה.

למהפך פוליטי שביטא את האמון שרחשה קבוצה נרחבת מקרב תושבי חצור לקבוצת המורים הזו, כמי שמיטיבה להוציא מהכוח אל הפועל את מאווייהם. בשלב הזה היה זה הממסד העירוני החדש שנשלט בידי המפד"ל שהואשם בהעדפת החינוך הדתי על פני החילוני.⁵⁷ הורים לתלמידים שלמדו בחינוך הממלכתי-חילוני, שהרגישו מופלים לרעה, הפגינו תוך כדי השבתת מערכת החינוך הממלכתית ואיימו: "אם המועצה לא תחל בביצוע דרישותינו [...] אנו נאלץ לעשות צעד דרסטי ונתבע את העברתם לאלתר של כל ילדנו לבית ספר אחר שיענה על הדרישות המינימליות [...] אחרי שמיצינו את כל הדרכים האפשריות".⁵⁸

מחינוך יסודי לחינוך תיכוני בשתי העיירות

חינוך תיכוני לא היה נחלתם של רבים ברחבי העולם עד אמצע המאה ה-20. במדינות מערב אירופה, זכה בשלב זה, רק מיעוט מקרב בני הנוער, בני המעמד הבינוני והגבוה, בחינוך על-יסודי עיוני. הדמוקרטיזציה של התיכונים התחוללה בשנות החמישים והשישים כאשר אלה החלו להיפתח בפני מעמד הפועלים.⁵⁹ ישראל, על אף היותה מדינה חדשה וחברת הגירה, השתלבה בתהליך הזה. פרשת הצמיחה של בתי הספר התיכוניים בשתי העיירות הגליליות מלמדת על ההיזון החוזר בין הזירה הכלכלית-חברתית לזירה החינוכית. בקריית שמונה תהליך ההקמה היה מוקדם יותר והשפעתו החיובית על היישוב הייתה ניכרת. בחצור לעומת זאת, צמיחתו המאוחרת של חינוך על-יסודי פגעה בהתפתחות העיירה.

57 מאבא ליסי, מפקח מחוז צפון, לשמואל דנינו, 28.1.1968, אמ"י, גל-17812/5.

58 מוועד הורי בית הספר הממלכתי ליושב ראש המועצה המקומית חצור, 31.10.1968, שם, גל-17812/5.

דנינו הואשם גם בהקצאת משאבים לבניית בית ספר מקיף דתי בלבד, להבריל מההחלטה על הקמת שני בתי ספר מקיפים, כללי ודתי: ראו: מסיעת המערך ליחידה לפניות הציבור במשרד החינוך, 7.8.1970, אמ"י, כ-38/117.

59 Martina Viarengo, "An historical analysis of the expansion of compulsory schooling in Europe after the Second World War", *Economic History Working Papers*, Department of Economic History, 97/07 (2007)

קריית שמונה – הקמה מוקדמת של תיכון והכרה בו כ"פאר היישוב"
 צמיחת השלב העל-יסודי בקריית שמונה מתבררת מהמקורות כתהליך משולב של יוזמות מקומיות ושל מדיניות ממשלתית. כבר בתקופת כהונתה הראשונה של המועצה המקומית הנבחרת, עוד בשלב שבו מערכת החינוך היסודית התרחבה והתבססה, ראשיה סימנו את הקמת התיכון כמהלך חיוני להבשלת העיירה כמרכז עירוני צומח. במקביל החלה קבוצת הורים לפעול לקידום מטרה זו וייסדה ועד הורים; זה הקדיש מזמנו וממרוצו לקידום מערכת החינוך העירונית. הם היו משוכנעים שבית ספר על-יסודי ישמש עוגן למשפחות משכבות הביניים ויעודד אותן לקבוע את ביתן בצפון המרוחק. עד אז למדו מספר קטן של נערות ונערים מהמעברה בקיבוצים כפר גלעדי וכפר בלום ואחרים יצאו לבתי ספר חקלאיים ופנימייתיים במרכז הארץ.

מספטמבר 1957 ואילך נשלחו פניות חוזרות ונשנות למשרד החינוך בבקשה לקידום הקמתו של בית ספר תיכון.⁶⁰ הרשות המקומית הצעירה התחייבה לבנות בניין עבור המוסד ולנהל אותו מבחינה תקציבית ומנהלית.⁶¹ במשרד החינוך התרשמו מהפרו-אקטיביות המקומית והיו ערים לגידול הצפוי במספר המבקשים ללמוד בתיכון.⁶² ואכן, בחגיגות העשור לקריית שמונה, בספטמבר 1959, הונחה אבן הפינה למבנה התיכון המתוכנן. במקביל הוקמה במבנה בית הספר היסודי מצודות כיתה ט מקצועית ראשונה, כחלק ממהלך של משרד החינוך של הקמת בתי ספר תיכוניים-מקצועיים דו-שנתיים בפריפריה.⁶³ הנהגת היישוב בירכה על הצעד אולם גם הבהירה שהיא לא תסתפק בחינוך מקצועי כיוון שהיא חותרת להעניק לתלמידים שעברו את מבחן הסקר, לימודים במסלול עיוני. בספטמבר 1960 הוקמו שתי כיתות חדשות, אחת עיונית והשנייה מקצועית. בית הספר מעלות הוקם במרכז העיירה ועזרא דנוס מונה למנהלו. דנוס כבר עשה כברת דרך בניהול חינוכי במערכת היסודית, השכיל להניח תשתיות פדגוגיות איתנות והסטנדרטים החינוכיים הגבוהים שהגדיר ליוז את בית הספר שנים ארוכות.

60 דוד רסולי, מזכיר המועצה המקומית קריית שמונה, אל משרד החינוך והתרבות, 24.7.1958, אמ"י, גל-1027/24.

61 תת-פרק זה מתבסס בין היתר על עבודה סמינריונית של שרית קוז'יקרו-אלימלך במכללה האקדמית תל-חי.

62 זאב גולן (מפקח) אל ד"ר מיכאל זיו (מנהל מחלקת חינוך תיכון), 19 ביוני 1960, אמ"י, גל-1014/26.

63 "ייפתחו 20 בתי"ס תיכוניים דו-שנתיים נוספים", למרחב, 22.6.1961.

הבסיס העל-יסודי הקטן שהוקם, זכה לתנופה בשנים שאחרי כן בזכות מהלכי הממשלה, בתקופת כהונתו הממושכת של זלמן ארן כשר החינוך, שהאיצו בראשית שנות השישים את הרחבת המערכת התיכונית לשרדות נוספות בחברה הישראלית. משרד החינוך, מגובה בגורמים מקצועיים מאוניברסיטת תל אביב ובהשראת מודלים שהתפתחו בעולם המערבי,⁶⁴ חתר להקים "בתי ספר כוללניים", מוסדות אינטגרטיביים שיעניקו מענה לאוכלוסיית תלמידים מגוונת ויאגמו משאבים תחת קורת גג אחת.⁶⁵ בשעה שבכורים הגדולות כבר פעלו מזה שנים בתי ספר על-יסודיים בדגמים שונים, עיירות הפיתוח תרו בשנים האלה אחר דרכים לפתח מענה חינוכי לנערות ונערים שסיימו את בית הספר היסודיים, ושמעטים מהם עברו בהצלחה את מבחני הסקר.⁶⁶ כך הפך בית הספר המקיף למודל החינוכי הדומיננטי עבור חינוך תיכוני ביישובי העולים וזוהה איתם.⁶⁷ במקרה של בית הספר החדש מעלות, דפוסי הפעולה שעמדו בבסיס הקמתו שילבו בין מגמות מקצועיות ועיוניות ואפשרות למוביליות בין המסלולים. הם השתלבו בטבעיות ברעיון של בית הספר המקיף.⁶⁸ אבא אבן ביקר במקום בסתיו 1962, בעת כהונתו הקצרה כשר חינוך, והכריז על הרחבתו לכדי "בית ספר כוללני" כמהלך ניסיוני של משרדו.⁶⁹ בו בזמן גייס פנחס ספיר, שר המסחר והתעשייה, את קרן דנציגר האמריקנית כדי לממן

64 ועדה בראשותו של ד"ר משה סמילנסקי מאוניברסיטת תל אביב.

65 Geoffrey D. Borman, et al., "Comprehensive school reform and achievement: A meta-analysis", *Review of educational research*, 73, 2 (2003), pp. 134-135; Nura Resh and Yechezkel Dar, "The rise and fall of school integration", *British Educational Research Journal*, 38, 6 (2012), p. 950
 לימים למונח "מקיפים", וזה השתרש). חדוה איש שלום ומרים שמידע, מהפכה חברתית בישראל ובעמים – חינוך על-יסודי לכל: מהות, תולדות ודפוסי תפקוד, רמות, תל אביב 1993; עליזה בלוך, "עיצוב מערכת החינוך העל-יסודית בעיירות הפיתוח בתקופה שבין הרפורמות (1969-1995) – סוגיות, התמודדויות ודילמות", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ו, עמ' 84-109.

66 רייכל, סיפורה של מערכת החינוך הישראלית, עמ' 274-285.

67 חדוה איש שלום ומרים שמידע, מהפכה חברתית בישראל ובעמים, עמ' 69.

68 ראו: דו"ח על סיוור לימודי בקריית-שמונה שנערך בימים 1.1960.26-27, אמ"י, גל-1878.

69 ראו: "זיכרון דברים מפגישה עם שר החינוך והתרבות מר אבא אבן מיום 15.10.62, שם, גל-4/4744.

בנייה של קריית חינוך גדולה.⁷⁰ המבנה החדש של בית הספר שנקרא מעתה על שם המשפחה התורמת, נחנך בטקס רב-רושם באוקטובר 1965.⁷¹ ההתרגשות שנלוותה לטקס החנוכה של המבנה החדש ביטאה אופטימיות ביחס לסיכויים להפיכת בית הספר למנוף ממשי לצמיחת העיירה. המוסד שהציע מגוון מסלולי לימוד (מגמה ריאלית והומנית במתווה העיוני, מסלולים דו-שנתיים, תלת-שנתיים וארבע-שנתיים במתווה הטכנולוגי) עוד בראשיתו למוניטין כדוגמה לבית ספר תיכון פריפריאלי שרמתו הלימודית גבוהה למדי. בית הספר זכה בפרס חינוך כבר בשנת פעילותו הרביעית ונראה היה שתפיסתו של דנוס ששילבה בין הוראה ולמידה לפעילות בלתי פורמלית ענפה, יצרה אקלים ייחודי בין כתליו לצד תפקיד מרכזי בחיי הקהילה בעיירה.⁷² בכירים ומפקחים במשרד החינוך הפליגו בשבחיו. האחד כינה אותו "פאר היישוב", והאחר קבע, בעקבות ביקור ושיחות עם עובדי המועצה המקומות ועם נציגי ההורים "שתלמידיו הגיעו למידת הזדהות כזאת אתו, שאין בתי ספר רבים שיכולים להשתוות אליו".⁷³

- 70 ריאיון בטלפון עם אליעזר שמואלי, 6.9.2011. קרן הנציגר שייכת למשפחת דנציגר מקנזס סיטי בארה"ב, התורמים הם בני המשפחה שהעיקרי ביניהם הוא סייד. הקרן תרמה במקביל סכומים ניכרים גם לטכניון ולמכון ויצמן והתנתה את התרומה בכך שבית הספר ייקרא על שמה. והפתרון למימון נמצא בהקמת קרן החינוך לישראל. להרחבה: Esther Suissa, "The Israel Education Fund as a Catalyst in the Development of Secondary Education in Israel's Periphery in the 1960s and 1970s", *Israelis*, 7 (2015), pp. 243–269.
- 71 יצחק גרינברג, זלמן ארן: פוליטיקאי כאינטלקטואל, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2018, עמ' 288–289.
- 72 "דו"ח שנתי של המנהל לשנת תשכ"ג", 12.9.1963, אמ"י, גל-1014/26.
- 73 מרדכי פלד (מנהל היחידה לחינוך חברתי במשרד החינוך) אל דוד מורה, 29.8.1968, אמ"י גל-8088/8; א. אופיר אל מ. אבגד 12.2.1964, אמ"י, גל-1014/26. יוסף שוחט (יושב ראש המזכירות הפדגוגית לחינוך על-יסודי) אל עזרא דנוס, 17.6.1964, אמ"י גל-7984/29. ההחלטה לדחות את הגשמת הרפורמה הייתה צעד חשוב של השפעת המנהיגות הציבורית והחינוכית בקריית שמונה על עיצוב החינוך בתיכונים. הקמת חטיבת הביניים תוכננה לשנה"ל תש"ל אולם דוד מורה, אז ראש המועצה, פנה למשרד החינוך, בעצה אחת עם דנוס, וביקש לא למהר להפעיל את הרפורמה בעיירה, מחשש שזו לא תתרום לקידום הישגי בית הספר. ד' מורה אל ש' עדיאל (יושב ראש הועדה המרכזית לביצוע הרפורמה), 18.4.1969, אמ"י, גל-1027/24. חטיבת הביניים הממלכתית הוקמה רק לקראת שלהי המאה העשרים.

חצור הגלילית – הזיקה בין המציאות הכלכלית למציאות החינוכית ברקע ההקמה המאוחרת של תיכון מקיף

בחצור הגלילית⁷⁴ נדרשו שני עשורים עד להקמת בית ספר תיכון מקיף. התנאים הפנימיים בחצור לא רק שלא האיצו את תהליך צמיחתה של מערכת החינוך לשלב העל-יסודי, אלא שהיה בהם כדי לעכב אותו.

בשנת 1957 הוקם בחצור מרכז נוער, ובו נערו למדו תפירה ונערים למדו נגרות ומסגרות. בשנים שאחרי כן העניק המוסד הזה מענה חלקי ובלעדי למי שסיים את לימודיו בבית הספר היסודי, כדי "לעודד את התלמידים להשתלב במקצוע ולהעסיקם בפעולות חברתיות"⁷⁵. כמו קריית שמונה, גם בחצור מספר קטן של תלמידים שסיימו כיתות ח למדו בקיבוץ איילת השחר ואחרים יצאו לבתי ספר חקלאיים פנימייתיים דוגמת נהלל או צפת. אפשרות נוספת שהוצעה הייתה לצרף את מסיימי כיתות ח בחצור לבית הספר התיכון שהוקם בקריית שמונה, אולם אופציה זו לא התממשה.

רפי אדרי, יד ימינו של ראש המועצה הלל לנדסמן, בלט כסוכן מרכזי לקידום המהלך של הקמת תיכון בעיירה.⁷⁶ עוד בראשית שנות השישים הוא הבין את חשיבותו של מוסד זה להתפתחות העבודה האנושית הצעירה בחצור ולהגברת השפעתה על צמיחת היישוב. אדרי דרש את הקמתו של חינוך תיכוני בחצור כדי לאפשר לתלמידים מוכשרים להמשיך ללמוד.⁷⁷ הוא טען כי תלמידים רבים נאלצים להפסיק את לימודיהם בגלל קשיים טכניים וחוסר אמצעים ללמוד מחוץ לחצור. אולם למרות הצורך החיוני בבית ספר תיכון, נתגלעו קשיים רבים בהקמתו, וזו נדחתה לשלב מאוחר למדי של תהליך הקמתם של בתי הספר המקיפים בישראל.

בספטמבר 1963 הוקם בית ספר תיכון ממלכתי מקצועי דו-שנתי, בסיוע המועצה המקומית ומועצת הפועלים, וכשנה לאחר מכן הוקם התיכון הדרו-שנתי הממלכתי דתי. כזכור, דגם זה נתפס גם במשרד החינוך כשלב מעבר בדרך להקמת תיכונים מקיפים. אולם בחצור בתי ספר אלו התקשו להתבסס – התחלופה בקרב המורים הייתה רבה ומרבית המורים המקצועיים הטובים לא התגוררו בעיירה.⁷⁸ אתגר לא מבוטל היה גיוס בני הנוער ללימודים, כמה מהם

74 בתקופת הקמת התיכון מקיף בחצור (1975) נוספה המילה "גלילית" לשמה של העיירה.

75 "יונה בן אמיתי, משרד הדתות בחסות מפא"י", *הצפה*, 30.3.1959.

76 בתיכון הממלכתי דתי היה זה יוסף בוחניק.

77 יוסף גלילי, "עירית העולים מצניעה עשור לקיומה", *על המשמר*, 30.7.1962.

78 שמעון רפפורט, "בחצור אין אבטלה ואין תקווה", *מעריב*, 8.2.1965.

לא פקדו את בית הספר סדיר ואחרים נשרו כדי להשתלב במעגל העבודה, בין היתר עקב הצורך לסייע בפרנסת המשפחה ולעיתים אף בגיבוי ההורים.⁷⁹ במקביל, היו תלמידים רבים שבחרו ללמוד בתיכונים מחוץ לחצור, והדבר הקטין את מאגר התלמידים בתיכון בחצור. כמו כן המועצה התקשתה למצוא מבני ציבור שישימו למטרה זו.⁸⁰ בית הספר דרך במקום מבחינה מספרית ולא הצליח לרכוש את אמונם של התושבים ולהפוך לאבן שואבת עבור בני הנוער. על רקע זה, לא עלה יפה גם הניסיון בספטמבר 1967 להצמיח מתוך התיכון המקצועי מסלול תלת-שנתי וארבע-שנתי. המאבקים הפוליטיים הפנימיים בין הזרמים על משאבים ועל בכורה וגם הקושי לגייס מספר תלמידים נמשכו בשנים שאחרי כן.

ההבדל בין קריית שמונה וחצור מלמד על הזיקה ההדוקה בין כלכלה וחינוך. העובדה שחצור לא התבססה כיישוב בר קיימה, השפיעה על מערכת החינוך שלה וקשיי התבססותה של זו (ברובד העל יסודי) תרמו בתורם למצבו המעורער ממילא של היישוב. חצור הוקמה מלכתחילה בתנאים שהיקשו על צמיחתה ועל התרחבותה והיא נותרה עיירה קטנה המאופיינת בקיפאון דמוגרפי – מעט יותר מחמשת אלפים תושבים. המציאות הכלכלית הירודה הותירה ביישוב בעיקר פועלים ממעמד הצווארון הכחול שהועסקו במפעלים בעיירה ובקיבוצי הסביבה. העובדה שתיכון מקצועי שלא הצליח להתבסס, היה האופציה היחידה עבור תלמידים שנשארו ללמוד בחצור (לצד אלה שבחרו לסיים ללמוד בסוף כיתה ח), ביטאה הקבלה בין הזירה החינוכית והכלכלית. שכבות הביניים הצרות הקשו על יצירת מערך על-יסודי, כיוון שילדיהן פוצלו בין בית הספר הממלכתי לממלכתי דתי, ולפיכך באף אחד מהם לא צמח גרעין רחב מספיק למסלול לימוד עיוני. החינוך בשלב זה לא הציע פתח למובילות עבור בני הנוער בחצור וברור כי הצמיחה המאוחרת של התיכון מקיף פגמה באיכות החינוך שלו זכו בני הנוער בשנים שהמאמר עוסק בהן. ב-1969 פחות משלושים אחוזים מבני הנוער בני 14-15 זכו בעיירה לחינוך על-יסודי, הרחק מהמוצע הארצי שהיה שישים אחוזים. לא רק שלא חל גידול בשיעור הלומדים בכיתות ט-יא אלא להפך והתיכונים המקצועיים נסגרו.⁸¹

79 דני צדקוני, "נוער מוזנח בחצור", למרחב, 18.9.1963.

80 לנדרסמן איים להתפטר מראשות המועצה בשל מחסור במבנה מתאים לתיכון, וכך כתב: "אינן לתאר בכתב את המצב השורר בחינוך העל יסודי בגלל חוסר מבנה מתאים להשכנת בית הספר". ראו: לנדרסמן אל מזכ"ל מפאי, 12.1.1964, אמ"ע, 223-1964-932-2.

81 סקר רמת פיתוח חצור, דצמבר 1969, אמ"י, גל-49044/2.

באוגוסט 1970 חדל הממלכתי לפעול ושנה מאוחר יותר עברו תלמידי הממלכתי דתי, בעידוד המועצה, ללמוד בתיכון הדתי בצפת. בה בעת, על רקע היעדרו של מסלול תיכוני עיוני, חלק קטן של מסיימי כיתות ח, בעיקר מקרב משפחות מבוססות יותר, פנה בשנים הללו ללימודים בבתי ספר תיכוניים מחוץ לחצור כמו התיכון העיוני בצפת ובמסגרת פנימייתית בתיכון כצנלסון בכפר סבא, בתיכון החקלאי בנהלל או בישיבות תיכוניות ובאולפנות. אלה למדו במסלול עיוני, כמה מהם המשיכו ללימודים אקדמיים, ורובם לא חזרו להתגורר בחצור. אדרי שהחליף ב-1968 את דנינו בתפקיד ראש המועצה וחידש את פעילותו לקידום חינוך תיכוני, פרס בפני ועדת המשנה של משרד הפנים שדנה במצבו של היישוב את משמעות היעדרו של פתרון חינוכי תיכוני טוב. הוא הדגיש: "200 תלמידים לומדים מחוץ לחצור בבתי ספר מצפת עד ירושלים. וזאת כתוצאה מכך שאין בית ספר על-יסודי ארבע שנתי במקום". הוא דרש את פתיחתו של מסלול עיוני, כיוון שמעבר ליציאתם מהעיירה של נערות ונערים שהפגינו יכולות לימודיות גבוהות, בני נוער אחרים נפגעים כיוון שידם של ההורים אינה משגת לממן את הלימודים במרכז הארץ.⁸²

חמש שנים נוספות חלפו עד לחנוכתם של שני בתי ספר מקיפים בחצור, האחד ממלכתי דתי והשני ממלכתי שנבנה בזכות השקעה כספית נרחבת שגייס פנחס ספיר, שר האוצר. ההשקעה כללה גם תמיכה נדיבה של אדית והנרי אברט מקרן החינוך לישראל. בספטמבר 1973 (תשל"ד)⁸³ החלו לפעול כיתות ז ו-ח שקלטו את כלל התלמידים, ללא מבחנים או סלקציה, ובתי הספר צמחו בהדרגה עד להפעלה שש-שנתית, לקראת סוף שנות השבעים.

סיכום: מבט השוואתי ומשמעויותיו הרחבות

הכתיבה על המדיניות החינוכית של מדינת ישראל, כחלק ממדיניות הקליטה והשילוב של העולים החדשים בכלל והמזרחים בפרט, מציגה שתי תזות מנוגדות: תזה אחת מדגישה את החתירה של ממשלת ישראל ושל משרד החינוך לשילוב העולים ולהענקת שוויון הזדמנויות לילדיהם במדינה החדשה.⁸⁴

82 פרוטוקול 1, ישיבת ועדת המשנה של ועדת הפנים לעניין "חצור", 21.1.1969, ארכיון הכנסת.

83 בשל מלחמת יום הכיפורים נחנך בית הספר כשנה מאוחר יותר.

84 ראו לדוגמה: רייכל, סיפורה של מערכת החינוך הישראלית, עמ' 115.

תזה שניה מדגישה את האופי המסליל של המדיניות החינוכית כלפי ילדי העולים כביטוי וכמכשיר לרצונם של מקבלי ההחלטות ולאינטרס של האוכלוסייה הוותיקה ליצור בידול מעמדי.⁸⁵ שתי התזות מבוססות, בטבעיות, על הכללות רחבות. מה ניתן ללמוד על המדיניות של ממשלת ישראל ממבט מדוקדק ורגיש באופן שבו התגבשו דפוסי החינוך המקומי בעיירות העולים הצפוניות? המחקר שלנו שמתבונן במעבר משנות החמישים, ימי השיא של קליטת העלייה הגדולה, לשנות השישים, מלמד על המכוונות של מדינת ישראל לטפח חינוך על-ייסודי בריכוזי העולים המרוחקים, מתוך הכרה בתפקידו כמנגנון מוביליות חברתי. שרי החינוך והתעשייה היו פעילים ביוזמה הזו, בהשגת תקציבים ממשלתיים למימון המערך הפדגוגי לצד תרומות שאפשרו את בניית המבנים החדשים. בשלב הראשון, כאשר החינוך היסודי עוד נמצא בתהליך של התבססות ושל התרחבות, הממשלה יזמה הקמה של בית ספר מקצועי דו-שנתי בכל עיירה, בניסיון להאריך לחלק מתלמידי העיירה את שלב ההתחנכות לעשר שנים, להקנות להם הכשרה מקצועית ולטפח את תודעתם האזרחית והחברתית. ניסיון זה הצליח חלקית, ובשלב השני הוקמו בתי ספר מקיפים ששילבו בין מסלול עיוני ומקצועי.

בקריית שמונה שהייתה עיירה גדולה פי שלושה מחצור ושבה, על אף אתגריה הכלכליים, צמח מעמד בינוני רחב יותר, הבשילו התנאים להקמה של חינוך מקיף מוקדם למדי, בראשית העשור השני לייסודה. בחצור תהליך הקמתו של התיכון המקיף היה איטי יותר, על רקע התשתית הכלכלית הלא יציבה של העיירה, נוסף על מספר התושבים הנמוך ולמעמד הבינוני המצומצם והמפוצל בין זרמי החינוך. הניסיון להתגבר על שאלת המסה הקריטית באמצעות יוזמה להקמת בית ספר חקלאי מקצועי אזורי משותף לחצור וליישובים החקלאיים הסמוכים לה לא עלה יפה.⁸⁶ ובכל זאת, המדיניות הממשלתית משתקפת מדבריו של אליעזר שמואלי, הממונה על החינוך העל-ייסודי, בדיון בכנסת שנזכר לעיל, ב-1969. שמואלי הבהיר כי משרד החינוך מתעתד לקדם הקמה של תיכון עיוני בעיירה "למרות שמדובר ביישוב קטן, שצריך לקיים שירותים למספר קטן של ילדים".⁸⁷ ברור שבין הצהרה בדיון בכנסת ובין מימושה של המדיניות בפועל ארוכה הדרך והמחקר על תהליך היישום של הרפורמה

85 ראו לדוגמה: סבירסקי, חינוך בישראל.

86 הלל לנדרסמן, "חצור צופה לקראת העתיד", דָּבָר, 17.6.1964.

87 פרוטוקול 2, ישיבת ועדת המשנה של ועדת הפנים לעניין "חצור", 28.1.1969, ארכיון הכנסת.

בחינוך העל יסודי מצביע גם על האתגרים בדרך למימוש ההצהרות, אבל הסיוע של פנחס ספיר להקמה המאוחרת של בית הספר התיכון בחצור מלמד כי הממשלה אכן הייתה מחויבת לקידום החינוך התיכוני בפריפריה.

להבדיל מהביקורת על הבחירה בבתי הספר המקיפים כמוסדות החינוכיים הדומיננטיים בעיירות הפיתוח, המקרה של קריית שמונה וחצור מלמד שלפחות בשנות השישים והשבעים, תפיסת בית הספר הכוללני הייתה הפתרון האפשרי והרצוי לקידום החינוך בפריפריה הישראלית. בתי ספר אלה ריכזו מסלולים לימודיים שונים תחת קורת גג אחת, ניצלו ביעילות משאבים אנושיים וכלכליים ויצרו מוסד חינוכי גדול, בעל ערך חברתי בחיי הקהילה המקומית. המסלול העיוני הציג לבוגריו תעודת בגרות ומוביליות ניכרת. ביחס למסלול המקצועי, הממצאים שלנו אינם חד-משמעיים. נראה כי הוא נתפס על ידי בני הזמן כמענה משלים הכרחי, לרבים מהתלמידים שלא עברו את מבחני הסקר, כל עוד אלה התקיימו.⁸⁸ אומנם בחלוף השנים התבררו הליקויים הגדולים של החינוך המקצועי, בראש ובראשונה התיישנות המגמות שהוצעו לתלמידים והציוד שנרכש עבור הסדנאות, אולם בני הזמן ראו בהכשרה מקצועית ובפיתוח מומחיות טכנית בסיס רצוי להשתלבות בתעשייה ולהבטחת רמת חיים גבוהה יותר מזו שאפיינה את המועסקים בעבודות שלא דרשו מיומנות.⁸⁹ מצד אחר המקרה של חצור מלמד שכל עוד התיכון היה על טהרת החינוך המקצועי, לא היה לו כוח משיכה מספק והוא לא זכה לאמונם של רוב התושבים. רק שילוב המסלולים בבית ספר אחד, מקיף, העניק לעיירה מוסד בר קיימה שהציע מגוון פתרונות לבני הנוער ותרם לחיזוק הקהילה. לעיכוב בהקמת המקיף היה מחיר בחצור, אולם משהוקם, הוא זכה בכוח משיכה גובר שבא לידי ביטוי בשלהי שנות השבעים עם הצטרפותם של תלמידים מראש פינה הסמוכה לבית הספר – מהלך זה מימש לראשונה ולזמן מה את ייעודה של חצור כמרכז אזורי.

לא מצאנו כל עדות לטענות הרווחות בעקבות המחקר הביקורתי כאילו המדינה הקימה בכוונת מכוון בתי ספר מקצועיים כדי להפוך את תושבי עיירות הפיתוח ל"חוטבי עצים ושואבי מים".⁹⁰ החומר התיעודי חושף מאמץ

88 מבחני הסקר בוטלו סופית ב-1973 וחשיבותם פחתה עוד קודם לכן: ראו: אריה לוי, "שמונה-עשרה שנים של מבחן סקר כיתה ח': קורותיו השפעתו והגורמים לביטולו", *מגמות*, לה 2-3 (1993), עמ' 318-321.

89 צבי צמרת, *מארץ הצביקה לארץ הצבי*, ידיעות ספרים, ראשון לציון 2023, עמ' 119.

90 סבירסקי, *חינוך בישראל*, עמ' 52; יונה וספורטא, "החינוך הקדם-מקצועי", עמ' 68-104.

עקבי משולב, מלמטה ומלמעלה, לשפר את המערכות החינוכיות ולהשקיע תקציב בטיפוח תלמידים בתוך העיירות ואף לממן, בשלב ביניים עד להקמת המסלולים העיוניים, לימודים של בני הנוער שבחרו ללמוד מחוץ לבתיהם. נראה כי התיכונים בקריית שמונה בשלב מוקדם למדי ובחצור בשלב מאוחר יותר, אכן פעלו במלוא המרץ להתגבר על הגורמים המגבילים שנבעו מהתנאים בפריפריה המרוחקת וחתרו לקידום "ההשוואה כלפי מעלה" של תלמידיהם. אולם הצלחתם להעניק מוביליות לבוגריהם הייתה חלקית, בעיקר כיוון שבשנות הצמיחה והפיתוח שפקדו את ישראל בשנים הללו, התקדמות ההשכלה בקרב האוכלוסיות המבוססות במרכז הארץ הייתה רבה עוד יותר והפערים העמיקו. נושא זה ראוי למחקר ולמאמר נפרד. המצב הכלכלי-חברתי שבו הייתה חצור לכודה הביא לכך שבית הספר התיכון לא התבסס בעיירה ויצא מהעיירה, מדי שנה, עשרות רבות של תלמידים בעלי כישורים ותעודות בגרות. בקריית שמונה המצב היה חמור פחות אולם המבנה התעסוקתי שהתפתח ביישובים הצפוניים לא העניק לרבים מקרב בוגרים אלה של מערכת החינוך אופק תעסוקתי שתאם את כישוריהם. המוביליות של פלח זה התממשה במרכז הארץ, תופעה שביטאה את מגבלות ההשפעה של התיכונים המקיפים על העיירות. המחקר שערכנו בשתי העיירות הגליליות מעלה גם את האופן שבו השפיעו הקהילות עצמן וצוותי ההוראה על דמותה של מערכת החינוך בשתי העיירות. המורים החיצוניים שפעלו במעברות ובעיירות בשנותיהן הראשונות, התגייסו לזמן מוגבל ממרכז הארץ ומהיישובים השכנים, והם שהניחו תשתית ראשונה למערכות החינוך במקום. פעולתם הייתה חיונית אולם השפעתם על הזהות המקומית לטווח הארוך הייתה מוגבלת. מי שהפכו למעצבים הממשיים של מערכות החינוך בקריית שמונה ובחצור היו קבוצה של מורים עולים שהגיעו למקום, קבעו בו את ביתם למשך שנים ארוכות וצמחו במהרה לתפקידי ניהול ומנהיגות. בקריית שמונה שדרת אנשי החינוך הזו התייצבה בעמדת תיווך בין האתוס הישראלי שעימו הזדהו ובין משפחות העולים. לעומת זאת, בחצור המחנכים העולים טוו קשרים עמוקים עם התושבים וקידמו ביחד איתם גישה לעומתית כלפי הממסד וכלפי האתוס מבית היוצר של תנועת העבודה, תחילה בזירה החינוכית ולאחר מכן בזירה הפוליטית המקומית. בה בעת, בשתי הקהילות, לצד הנטייה הדומיננטית, זיהינו קולות מגוונים ומנעד של זהויות, וברור שאין לראות בציבור של אלפי תושבים מקשה אחת. קו השבר האידאולוגי-פוליטי לא עבר בין הוותיקים-הקולטים (רובם יוצאי אירופה) ובין העולים-הנקלטים (רובם יוצאי אסיה ואפריקה), אלא חצה עדות וקבוצות.

בקריית שמונה שבה הן המנהיגות החינוכית המרכזית והן רבים מהתושבים בחרו בחינוך ממלכתי, כשלושים אחוזים מהתושבים דבקו בחינוך דתי. ואילו בחצור, הייתה קבוצה בשיעור דומה בקהילה שדבקה בחינוך הממלכתי, גם כאשר מרבית תושבי העיירה, מגובים בשרדת מחנכים כריזמטית, זנחו אותו לטובת מוסדות חינוך דתי. הזירה החינוכית בקריית שמונה ובחצור התגבשה כתולדה של השפעות משלימות ולעיתים סותרות של ארבעה גורמים: המדיניות החינוכית הממשלתית, השקפותיה של הקהילה המקומית, מצבם הסוציו-אקונומי של התושבים ואופי התיווך של צוותי ההוראה. המדיניות הממשלתית יצרה את קווי המתאר בתחום החינוך. היא חתרה להעניק לתלמידי העיירות המרוחקות שוויון הזדמנויות, השקיעה תקציבים ומאמצים בבניית המוסדות, בעידוד צוותי ההוראה להגיע לאזורים המרוחקים ובפיתוח תוכניות לימוד. ברור, עם זאת, שמאמצי "ההשוואה כלפי מעלה" התבררו כרחוקים מלהספיק כדי להשיג שוויון הזדמנויות ממשי. השפעתם של שני המשתנים האחרונים עלתה במיוחד במחקר שערכנו. הבחירה שעשו רוב התושבים בקריית שמונה בתחום החינוך הייתה הפוכה מבחירתם של תושבי חצור, אולם מבט על החומר התיעודי ועל ההקשר ההיסטורי בשתי העיירות מלמד דווקא על כוחם של העולים החדשים לבחור אוטונומית ורציונלית את המסגרת החינוכית שתאמה את מטרותיהם, את השקפת עולמם ואת צורכי ילדיהם. הממסד ניסה להשפיע על הצביון החינוכי של העיירות, אך ההגמוניה התגלתה כמוגבלת בשעה שרבים מהתושבים היו ערניים לזכויותיהם ולכוחם לבחור באופן שהיה מנוגד לציפיות הממסד הקולט ולכן אין לרדד את סיפורם לכדי הפיכתם לקורבנות סבילים של תהליך ההגירה.